

TÜRKİYE TARIMSAL GÖRÜNÜM
SAHA ARAŞTIRMASI

2023

İ ç e r i k

1.Yönetici özeti.....	1
2. Araştırmanın amacı ve yöntemi.....	5
2.1. Araştırmanın amacı	6
2.2. Araştırmanın yöntemi.....	7
3. Tarım piyasalarında görünüm	8
4. Araştırmanın bulguları ve analizler.....	12
4.1. Çiftçilerin demografik ve işletme yapıları	13
4.2. Çiftçilerin ürün ve üretim tercihleri	17
4.3. Çiftçilerin sektörel sorunları	26
4.4. Çiftçilerin ürün satış kanalları, tahsilat yöntemleri ve tarım dışı geliri	32
4.5. Çiftçilerin kredi ve sigorta kullanımı	38
4.6. Çiftçilerin teknoloji ve internet kullanımı.....	43

Ş e k i l l e r

Şekil 1: Türkiye tarım sektörü GSYH büyümesi (çeyreklik dönem, zincirlenmiş hacim).....	11
Şekil 2: Türkiye’de toplam bitkisel üretim (milyon ton).....	11
Şekil 3: Katılımcı çiftçilerin yaş ortalaması.....	13
Şekil 4: Katılımcılarda genç çiftçi oranı	13
Şekil 5: Katılımcı çiftçilerin tarımsal üretim tipi	14
Şekil 6: İşletme başına arazi büyüklüğü (dekar).....	14
Şekil 7: Çiftçilerin üretim yaptığı arazi büyüklüğünün dağılımı	16
Şekil 8: 2023’te üretilen ilk 20 ürün adının toplam çiftçi sayısına oranı (%)	18
Şekil 9: Seçili bitkisel ürünlerde miktar değişimi (% ton).....	19
Şekil 10: 2023’te üretilen ilk 20 ürünün çiftçi başına ekiliş alanı ortalaması (dekar).....	20
Şekil 11: Hayvancılık yapan çiftçilerin kendi içinde dağılımı.....	21
Şekil 12: “Ürün seçerken neye göre karar veriyorsunuz?” sorusuna çiftçi başına verilen cevap	22
Şekil 13: Türkiye’de Tarım ve Gıda Fiyat Enflasyonu (%).....	23
Şekil 14: Türkiye geneli 1 Ekim-30 Eylül (12 aylık) yağışların normalleri ile karşılaştırılması.....	24
Şekil 15: Sözleşmeli üretim yapan çiftçiler ve sözleşmeli üretimden memnuniyet seviyeleri	24
Şekil 16: Sözleşmeli ilk 10 ürün ve şeker pancarı ve haşhaş hariç sözleşmeli ilk 10 ürün	25
Şekil 17: Çiftçilerin üretim esnasında yaşadıkları sorunlar	27

Şekil 18: 2023 kuraklık haritası (Meteoroloji Genel Müdürlüğü)	28
Şekil 19: Türkiye’de toplam istihdamın sektörlere dağılımı	29
Şekil 20: “Girdi pahalılığı sizi nasıl etkiledi?” sorusuna verilen cevaplar	29
Şekil 21: Çiftçilerin üretimden sonra yaşadıkları sorunlar	30
Şekil 22: Türkiye’de tarım ve gıda fiyat endeksleri	31
Şekil 23: “Ürününüzü nereye satıyorsunuz?” sorusuna verilen cevaplar	33
Şekil 24: Çiftçilerin ürün bedeli tahsilat şekli	34
Şekil 25: Tamamen veya kısmen vadeli satış yapan çiftçilerin alacak belgesi çeşidi	34
Şekil 26: Vadeli satış yapan çiftçilerin tahsilat süresi (ay sayısı)	35
Şekil 27: Vadeli satış yapan çiftçilerin tahsilat problemi	36
Şekil 28: Çiftçi hane hakkında tarım dışı gelir kaynakları	37
Şekil 29: Türkiye’de tarımsal kredi gelişimi (milyar TL, bakiye)	38
Şekil 30: Çiftçilerin son 3 yılda kullandıkları finansman kaynakları	39
Şekil 31: Çiftçilerin kullandığı kredi tipi	40
Şekil 32: Tarımsal yatırım kredisi ve tarım dışı kredi kullanan çiftçilerin kredi konusu	40
Şekil 33: Çiftçilerin kredi kullandıkları banka sayısı	41
Şekil 34: Bankadan kredi kullanmayan çiftçilerin gerekçeleri	41
Şekil 35: TARSİM yaptıran ve TARSİM’e hasar bildiren çiftçi oranı	42
Şekil 36: TARSİM yaptırmayanların gerekçeleri	42
Şekil 37: Çiftçilerin kullandığı teknoloji cihazları	43
Şekil 38: Çiftçilerin internete erişim teknolojileri	44
Şekil 39: Çiftçilerin kullandıkları dijital hizmetler	44
Şekil 40: Çiftçilerin “ilave” olarak kullanmak istedikleri dijital hizmet konuları	45

T a b l o l a r

Tablo 1: Anket sayıları (adet)	6
Tablo 2: Küresel tarımsal emtia fiyat endeksi	9
Tablo 3: Kiralık tarımsal arazi	16
Tablo 4: Çiftçilerin bildirdiği tekil bitkisel ürün sayısı	17
Tablo 5: İşletme başına hayvan sayısı ortalaması	21
Tablo 6: Tamamen veya kısmen vadeli satış yapan çiftçiler	35

1. Yönetici özeti

Kredi Kayıt Bürosu (KKB), Türkiye'deki tüm bireylere ve işletmelere ait kredi ve diğer risk verilerinin finans sektörü aracılığıyla toplandığı ve tekrar finans sektörü ve diğer paydaşlarla paylaşıldığı kuruluşun adıdır. KKB, bu temel görevine ilave olarak, finans sektörünün verimliliğinin artırılması, toplumun krediye erişiminin ve finansal, dijital okuryazarlık seviyesinin yükseltilmesi için inovatif ürünler, hizmetler geliştirmektedir. Bunlardan biri de 2013 yılında hayata geçen ve 2023 sonu itibarıyla 10 bankanın faydalanmakta olduğu **Tarım Kredileri Değerlendirme Sistemi**'dir (**TARDES**). Ülkemizdeki tüm bankaların hizmetine açık olan TARDES sayesinde çiftçiler için kredi analizi yapmak ve onlara kredi sunmak daha kolay ve hızlı hale gelmiştir. KKB aynı zamanda Tarım ve Orman Bakanlığı'nın Çiftçi Kayıt Sistemi'ni de (ÇKS) finans sektörüne ulaştırmaktadır. Kurumumuz tarım sektörüne sağladığı bu gibi hizmetlerin kalitesini artırmak, yeni hizmetler geliştirebilmek, ayrıca "sürdürülebilirlik" ve "gıda güvenliği" bağlamında sektörün geçirdiği dönüşümleri takip ederek resmi veriler dışında bağımsız bir kuruluş sıfatıyla kamuoyuyla paylaşmak amacıyla her yıl düzenli olarak saha araştırmaları düzenlemektedir. 2019 yılında başlayan saha araştırmaları, bu raporla birlikte beşinci yılına ulaşmıştır. KKB, bu saha araştırmalarının dışında tarım sektörüne özel farklı bilgi ve araştırma raporları da hazırlayarak bankalar, finansal kuruluşlar ve kamuoyu ile paylaşmaktadır. Kurumumuzun kamuya açık tüm tarımsal yayınlarına web sitemizdeki "**Ürünlerimiz > TARDES**" bağlantısı üzerinden erişilebilmektedir. Yayınlarımız ve içerikleriyle ilgili tüm geribildirimler Kurumumuz tarafından teşvik edilmekte ve memnuniyetle karşılanmaktadır.

Tarım sektörü sadece ülkemiz için değil küresel olarak gıda güvenliğinin anahtarı konumundadır. Koronavirüs (COVID-19) pandemisi ve akabinde patlak veren Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, neredeyse tüm ekonomilerde, sektörlerde arz ve talep dengelerini bozmuştur. Buna karşın her iki olayda da en çok öne çıkan, dikkatlerin yoğunlaştığı sektörler tarım ve gıda olmuştur. Nitekim, son olarak Ortadoğu'da ve Kızıldeniz'de artan gerilim de enerji ve gıda ticareti üzerinde dolaylı etkilere yol açmaktadır. Diğer yandan bu güncel olaylar, küresel tarım görünümünü uzun süredir zaten stres altına sokmuş olan iklim değişikliğini ortadan kaldırmamaktadır. Küresel tarımsal emtia fiyat endeksi (FAO Food Price Index) son 3 yıldır soluklanmadan yukarı gitmiş ve 60 yıllık zirvesini görmüştür. Tüm dünya devletleri bu sebep ve sonuçların gölgesinde gıda güvencelerini garanti altına almak için yoğun bir arz ve enflasyon mücadelesi içindedir. Bu durum dünyanın en büyük 21. millî gelirine, 18. nüfusuna ve 9. tarım ekonomisine sahip olan ülkemiz açısından da aynıdır. 2023 yılında 30 milyar dolara yakın ihracat gerçekleştiren Türkiye sadece kendi vatandaşları için değil, özellikle Avrupa Birliği, Ortadoğu ülkeleri ve Rusya için en önemli tarım ve gıda tedarikçilerinden birisidir. Ülkemizdeki her bir çiftçinin ve her bir hektar tarım toprağının geleceği esasen tüm dünya için stratejik bir öneme sahiptir. KKB'nin son 5 yıldır düzenli olarak yayımladığı Tarımsal Görünüm Saha Araştırmaları, bu bilinçle hazırlanmakta ve kamuoyunun faydasına sunulmaktadır. Böylece, toplumun tüm kesimlerine sahadaki fiili durumu sunarak tarım sektörü için yapılacak araştırma, analiz, izleme-değerlendirme, yatırım, ürün/hizmet geliştirme, politika geliştirmelere yardımcı olmak hedeflenmektedir.

Aşağıda, bu yılki araştırmada öne çıkan sonuçlar özetlenmiştir.

1. KKB 2023 Tarımsal Görünüm Saha Araştırması her yıl olduğu gibi **28 ilde** “fiili” ve “aktif” olarak çiftçilik yapan kişilerle “basit tesadüfi örneklem” yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. 2023'te görüşülen çiftçi sayısı 1.075 olmuştur. Araştırma KKB adına Frankfurt School of Finance & Management'in saha deneyimi yüksek tarım uzmanları tarafından gerçekleştirilmektedir¹.
2. Araştırmaya katılan ve “fiili” olarak tarımsal üretim yapan çiftçilerin **yaş ortalaması 53,4** bulunmuştur. Ortalama yaş artış trendindedir ve önceki KKB saha araştırmalarında gözlenen en düşük değer olan 51,1'e (2021) göre 2,3 yaş yükselmiştir. Genç çiftçi (18-39 yaş) oranı ise geçen yıla göre değişmeyerek %14 bulunmuştur.
3. Çiftçilerin %64'ü **sadece bitkisel üretim**, %36'sı **karma (bitkisel + hayvansal) üretim** gerçekleştirmektedir. Sadece hayvancılık yapan işletme oranı daha önceki araştırmalarda olduğu gibi %1'in altındadır. Diğer yandan, bitkisel üretimi sadece hayvanlarına yem amacıyla yapan karma işletmeler de dâhil edildiğinde hayvancılık işletme sayısı %4'e çıkmaktadır. Son üç yılda sadece bitkisel üretimle iştigal eden işletme oranı artarken, karma üretim (bitkisel + hayvansal üretim) yapan işletme oranı azalmaktadır.
4. Bitkisel üretim gerçekleştiren çiftçilerin “faal” olarak üretim yaptığı toplam arazi büyüklüğünün aritmetik ortalaması **252 dekar** (25,2 hektar), geometrik ortalaması **99 dekar** (9,9 hektar), harmonik ortalaması ise **29 dekar** (2,9 hektar) bulunmuştur. Ortalamalar 2022 yılına göre kısmen düşmüş olsa da 2019 yılından bu yana gözlenen artış trendi bozulmamıştır. Bu sonuçlar ülkemizdeki çiftçilerin Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu'nda 2014 yılında yapılan değişiklikle hayatlarına giren “**yeter gelirli tarımsal arazi**” tanımına hızlı bir şekilde uyum sağladığına ilişkin tespitlerimizi güçlendirmektedir.
5. Çiftçiler bitkisel üretim yaptıkları toplam arazinin **%30'unun kiralık** olduğunu bildirmiştir.
6. Türk çiftçisi bir yıl içerisinde ortalama **3 farklı bitkisel ürün** yetiştirmektedir. Ürün sayısı üçer yıllık dönem için sorulduğunda 4'e çıkmaktadır. Dolayısıyla, Türk çiftçisinin 3-4 ürünü aynı anda ya da münavebeli olarak yetiştirdiği anlaşılmaktadır.
7. 2023 yılı araştırmamızda çiftçilerin bildirdiği ürün isimlerinden yola çıkılarak bulunan toplam **tekil ürün sayısı 109** olmuştur. 2019-2023 yılları arasında aynı sayı 98 ile 111 arasında dalgalanmıştır.
8. Daha önceki araştırmalarda olduğu gibi 2023'te de çiftçilerin en çok tercih ettiği ilk üç tarla bitkisi sırasıyla **buğday, mısır** ve **arpa**, sebze çeşidi **domates**, meyve çeşidi ise **üzüm** olmuştur. **Şeker pancarı** ve **ayçiçeğinin** sıralamaları farklılaşabilse de son beş yılda her iki ürün de birbirine yakın değerler almakta, endüstriyel bitkilerde başı çekmektedir. Aynı zamanda bir yem bitkisi olan mısırdaki son iki yılda düşüş izlenmektedir. Mısırla birlikte yonca, yulaf ve fiğın de son yıllarda irtifa kaybetmiş olması hayvancılık sektöründen gelen talebin azalmasıyla ilgili olabilecektir.
9. Çiftçilerin tercih ettiği ilk 20 üründe çiftçi başına ortalama ekiliş alanı **pamuk, buğday, mısır, ayçiçeği ve arpada** 100 dekarı (10 hektar) aşarak ilk beş sırayı oluşturmuştur.
10. Araştırmamıza katılan ve hayvancılık yapan tüm işletmeler kendi aralarında yüzdesel olarak oranlandığında **süt inekçiliği** (%75), **sığır besiciliği** (%45) ilk sırayı paylaşmıştır. Örneklemimizde **küçükbaş hayvancılık** %23, arıcılık %5, tavukçuluk ise %2 pay almıştır.
11. Hayvancılık işletmelerinde işletme başına ortalama hayvan varlığı aritmetik olarak **21 süt ineği, 44 besi sığırı, 235 koyun-keçi** ve **97 arı kovanı** olarak bulunmuştur. Aynı

¹ 2023'te çiftçilere 32 adet soru yöneltilmiştir. Çoktan seçmeli sorularda çiftçilerden bazen tek cevap alınırken, bazı sorularda birden fazla seçim yapma olanağı tanınmaktadır. Birden fazla cevabın toplandığı sorularda oranlar cevap sayısına değil çiftçi sayısına bölünerek hesaplanmaktadır. Birçok soruda oranların toplamı bu nedenle %100'ü geçmektedir. Mümkün olan her soruda çiftçilere “Diğer” seçeneği sunulurken çiftçinin seçeneklerde bulunmayan başka bir cevabı vermesi sağlanmaktadır.

sayılar geometrik olarak ise süt ineğinde 10, besi sığırında 10, küçükbaşta 64, arıcılıkta ise 32 kovan hesaplanmıştır. Büyükbaş ve küçükbaşta ortalama hayvan sayısı 2023'te bir önceki yıla göre gerilemiştir.

12. Araştırmada çiftçilere bitkisel ürün tercihlerini neye göre yaptıkları sorulduğunda %74'ü **“önceden bildiği/alıştığı ürünü”**, %30'u **“alıcısı çok/satışı hızlı ürünü”**, %30'u **“gelecek yıl fiyatının yükseleceğini tahmin ettiği ürünü”**, %28'i ise **“az su isteyen/kuraklığa uygun ürünü”** tercih ettiklerini belirtmiştir.
13. Araştırmaya katılan her 10 çiftçiden 2'si (%20) **sözleşmeli olarak** en az bir tarımsal ürün üretmektedir ve bu çiftçilerin %52'si sözleşmeli üretimden memnun olduğunu beyan etmiştir. Sözleşmeli üretilen ürünlerde yasa gereği sözleşmenin zorunlu olduğu **şeker pancarı** (%57) başı çekmektedir. Bunu **buğday** (%9), **ayçiçeği** (%8) ve **mısır** (%6) takip etmektedir.
14. Çiftçilerin bu yıl üretim yaparken en çok karşılaştığı üç sorun sırasıyla **“girdi pahalılığı”** (%97), **“iklimsel problemler”** (%64) ve **“işçi bulamama”** (%39) olmuştur. Bu sorunları **“tarımsal hastalık ve zararlılar”**, **“sulama suyu yetersiz”**, **“işçilik pahalı/kaliteli değil”** cevapları takip etmiştir. 2022 ile karşılaştırıldığında iklim, sulama suyu, işçi bulma ve hastalık-zararlılarda artış yaşanmıştır.
15. Girdi pahalılığına **“daha az girdi kullanarak”** reaksiyon veren çiftçi oranı 2022'de %56'yken, bu yıl %31'e düşmüştür. Bu durum 2022 Eylül ayında %138'e kadar çıkıp zirve yapan, ardından 2023 Kasım itibarıyla %39'a kadar düşen TÜİK **Tarımsal Girdi Fiyat Endeksi** (Tarım-GFE) ile uyumlu bulunmuştur.
16. Çiftçilerin hasattan sonra, yani pazarlama aşamasındaki en önemli sorunu geçmiş yıllarda olduğu gibi **“beklenenden daha düşük satış fiyatı”** (%97) olmuştur. 2022'ye göre artan diğer sorunlar **“alıcı az/bulmak zor”** (%19), **“ürün param geç ödeniyor”** (%16) ve **“nakliyatla zorlanıyorum”** (%7) olmuştur. **“Herhangi bir sorun yaşamadım”** diyen çiftçiler ise bu yıl %18 bulunmuştur.
17. Ürün tipi ayırt edilmeksizin çiftçilere “ürünlerini sattıkları kanallar” sorulduğunda %73'le **“tüccarlar”** başı çekmektedir. 2022'de %5 orana sahip olan **“Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)”** bu yıl %22'ye yükselmiştir. Nitekim kurum 2023'te beklenmedik şekilde ve tarihî zirveleri aşarak 13 milyon ton hububat alımı gerçekleştirmiştir. Çiftçinin satış yaptığı **ortalama alıcı tipi** sayısı 2020'de 1,6, 2021 ve 2022'de 1,7 bulunmuşken, 2023'te aynı sayı 1,9'a yükselmiştir.
18. Ürünlerini **peşin satabilen** çiftçi oranı 2022'de %63'ken 2023'te %52'ye düşmüştür. Böylece **kısmen veya tamamen vadeli** satış yapanların oranı %37'den %48'e yükselmiştir. Vadeli satışlarda çiftçiler alacaklarını ortalama toplam **“2,8 ay içinde”** ve **“1,6 seferde/parçada”** tahsil etmektedir.
19. Vadeli satışlarda bu yıl **“çek”** (%25) ve/veya **“senet”** (%4) alan çiftçi oranı düşerken, **herhangi bir belge almayan** (%43) ve/veya **“teslim/kantar fişi”** (%50) alan çiftçi oranı yükselmiştir.
20. Vadeli satış yapan çiftçilerde herhangi bir tahsilat problemi yaşamayan çiftçilerin oranı 2022'de %68'ken 2023'te %63 bulunmuştur. **Çek** veya **senet alan** çiftçilerde tahsilat sorunu 2023'te azalırken, belge almayanlarda önceki yıllara yakın bir seviye gözlenmiştir. Çiftçilerin finansal okuryazarlık seviyesinin artırılması ve tarımsal ticarete KKB'nin **çek raporu, risk raporu, karekodlu çek sorgulama** gibi ürünlerinin yaygınlaştırılması halinde tahsilat problemlerinin daha da düşürülebileceği değerlendirilmektedir.
21. **Tarımdan başka gelir getirici faaliyeti** bulunmayan çiftçi hane halkı oranı (aile üyeleri dâhil) 2022'de %34'ken bu yıl %24 olarak ölçülmüştür. Hanesine emekli aylığı giren çiftçi oranı %34'ten bu yıl %45'e yükselmiştir. Bu artışta 2023 Mart'ta başlayan “EYT”nin etkili olduğu tahmin edilmektedir.

22. Çiftçilere hangi borçlanma kaynaklarından faydalandıkları sorulduğunda 2022'de olduğu gibi bu yıl da %25'i "**hiç birisinden (öz kaynak)**" cevabı vermiştir. 2023'te "**banka**" ve "**tarım kredi kooperatifi**"nin oranları kısmen düşerken "**girdi bayisi**", "**alıcılar**", "**aile ve arkadaşlar**"dan borçlanma oranları artmıştır.
23. Bankalardan kredi kullanan çiftçilerin %70'i kredisini tarımsal **işletme giderlerinin finansmanı**, %46'sı **yatırım finansmanı** amacıyla kullanırken, %20'si **tarımsal amaçlı olmayan ihtiyaçlar** için kullandığını belirtmiştir. Bu yıl tarımsal amaçlı kredilerin oranları gerilerken, tarımsal olmayan kredi kullanan çiftçilerin oranı artmıştır. Yatırım finansmanı için kredi kullananlar en çok traktör/makine alımı (%67), damızlık hayvan alımı (%17) ve arazi alımı (%16) amacıyla kredi kullandıklarını belirtmiştir.
24. Banka kredisi kullanan çiftçilerin %59'u **tek banka**, %26'sı **iki banka**, %8'si ise **üç banka** ile kredili çalışmaktadır. Çiftçi başına kredi kullanılan **ortalama banka sayısı** 2022'de 1,8'ken bu yıl 1,6'ya düşmüştür.
25. Kredi kullanmayan çiftçilere nedenleri sorulduğunda %55'i **ihtiyaç duymadığını** belirtirken, %27'si **yüksek faiz ve masrafları** gerekçe göstermiştir. Faize girmek istemediğini veya karşı olduğunu belirten çiftçiler ise geçen yıl olduğu gibi çiftçilerin %21'ini oluşturmuştur. Bu durum tarımda faizsiz finansal enstrümanlara yönelik önemli bir potansiyeli işaret etmektedir.
26. **TARSİM tarım sigortalarının** penetrasyonu artmaya devam etmektedir. 2023'te görüşülen çiftçilerden %50'si son 3 yıl içerisinde en az bir kere TARSİM sigortası yaptırmıştır.
27. **TARSİM yaptırmayan çiftçilere** gerekçeleri sorulduğunda %45'i "gereksiz buluyorum/faydalı değil", %39'u "masraflı/pahalı", %38'i ise "hasar ödenmiyor/eksik ödeniyor" demiştir. Bu bulguların ülkemizde TARSİM bilincinin artırılması açısından fayda sağlayabileceği düşünülmektedir.
28. Çiftçilerde **akıllı cep telefonu** sahipliği gittikçe artmaktadır. 2023'te çiftçilerin %86'sı akıllı cep telefonuna sahip olduğunu belirtirken, %84'ü **internete cep telefonundan bağlandığını** belirtmiştir. "**İnternet kullanmıyorum**" diyen çiftçilerin oranı düşmeye devam ederek 2023'te %16 olarak ölçülmüştür.
29. Çiftçilerin dijital bilgi servislerinde en çok ilgilendikleri alanlar geçen yıl olduğu gibi bu yıl da "**zirai hava/meteorolojik bilgi servisleri**" (%75), "**tarımsal haberler**" (%57) ve "**ürün/girdi fiyatları**" (%35) olmuştur. Bu yıl "**ürünümü internetten/sosyal medyadan satma**" (%14) ve "**girdi satın alma**" (%4) geçen yıla düşmüştür. Ayrıca bu yıl "**hiçbir dijital hizmet kullanmıyorum/takip etmiyorum**" (%23) diyen çiftçilerin oranı da geçen yıla göre azalmıştır.
30. Çiftçilere "mevcutlara ilave olarak" hangi dijital servislere ilgi duyabilecekleri sorulduğunda ise ilk üç sırayı "**arazimi uydudan takip**" (%57), "**internetten/cepten tarımsal soru sorma**" (%48) ve "**traktör, makine, tarımsal teknolojiler**" (%35) almıştır. Geçtiğimiz yıl ilk sırada olan "**ürün/girdi fiyatları**" ise bu yıl irtifa kaybederek %19'a kadar düşmüştür. Bu durumun 2023'te düşen ve dengelenme sürecine giden ürün ve girdi satış fiyatlarından kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

2. Araştırmanın amacı ve yöntemi

2.1. Araştırmanın amacı

Tablo 1:

Anket sayıları (adet)

İl adı	Anket sayısı
Konya	141
İzmir	78
Antalya	78
Samsun	58
Erzurum	58
Balıkesir	56
Ankara	56
Şanlıurfa	54
Manisa	45
Adana	45
Diyarbakır	44
Bursa	40
Tokat	40
Tekirdağ	36
Denizli	35
Kastamonu	29
Iğdır	27
Elazığ	26
Kahramanmaraş	25
Burdur	17
Erzincan	17
Uşak	15
Nevşehir	13
Çankırı	12
Adıyaman	12
Bayburt	7
Bilecik	6
Kilis	5
TOPLAM	1.075

Türkiye'nin Kredi Kayıt Bürosu KKB, Türkiye'de tarım kesiminin finansmana erişimini güçlendirmek için 2013 yılında **Tarım Kredileri Değerlendirme Sistemi**'ni (TARDES) hizmete sokmuştur. TARDES, bankalar ve diğer kredi kuruluşlarından kredi almak isteyen çiftçiler için kredi analizinin hızlı, pratik ve doğru bir şekilde yapılmasını sağlayan modern bir yazılımdır. 2023 sonu itibarıyla Türkiye'deki 10 banka TARDES hizmetlerini kullanarak çiftçilere finansman sağlamaktadır. Bu bankalar son 9 yılda çiftçiler için TARDES üzerinden 2 milyonun üzerinde kredi değerlendirmesi yaparak toplam yaklaşık 200 milyar TL'nin üzerinde kredi limiti tahsis etmiştir. KKB tarım sektörüne sağladığı bu finansal hizmetin kalitesini artırmak, yeni finansal ve finansal olmayan hizmetler geliştirebilmek, ayrıca sektörün yaşadığı dönüşümleri takip ederek kamuoyu ile paylaşmak amacıyla her yıl düzenli olarak saha araştırmaları düzenlemektedir. 2022 Kasım-Aralık ayları arasında gerçekleştirilen araştırmanın sonuçlarını sunan bu rapor, 2019, 2020, 2021 ve 2022'de sunulanlarla birlikte beşinci rapordur. KKB'nin kamuya açık tüm tarımsal yayınları Kurumumuzun web sitesindeki **"Ürünlerimiz > TARDES"** bağlantısı üzerinden kamuoyuna sunulmaktadır. Yayınlarımız ve içerikleriyle ilgili tüm geribildirimlerin Kurumumuz tarafından memnuniyetle karşılanacağını hatırlatmak isteriz. Saha araştırmaları Almanya'nın önde gelen işletme ve finans okullarından biri olan Frankfurt School of Finance & Management'ın (Frankfurt School) tarım sektöründe deneyimli uzman ekibi tarafından uygulanmaktadır.

2.2. Araştırmanın yöntemi

Araştırma 2023 itibarıyla **aktif olarak tarımsal üretim yapan çiftçiler** ile bire bir anket yoluyla gerçekleştirilmiştir. Anketler telefonla görüşme yoluyla uygulanmıştır. Örneklem yöntemi “kümeli tesadüfi”dir. Araştırma daha önceki yıllarda olduğu gibi ülkemizdeki 7 coğrafi bölgenin (1. kümeleme) her birinden dörder il olmak üzere (2. kümeleme) toplam **28 ilde** uygulanmıştır. İl seçimleri yapılırken her bir coğrafi bölgedeki iller toplam tarımsal üretim değeri açısından sıralanmakta ve üretim değeri en yüksek ve en düşük 2 il olmak üzere toplam 28 il tespit edilmektedir. Bu iller daha sonra üretim desenleri ve ürün çeşitliliği, aynı havzada bulunup bulunmadıkları gibi kriterler açısından da karşılaştırılarak nihai seçim yapılmaktadır. Böylece Türkiye’deki tüm coğrafi ve iklimsel yapıların, üretim desenlerinin bu araştırmada temsil edilmesi sağlanmaktadır. Çiftçi seçiminde herhangi bir tabakalandırma veya kotalama uygulanmaksızın **basit tesadüfi (rastgele)** yöntemine başvurulmaktadır. Çiftçiler bu illerin tarımsal faaliyeti bulunan ilçe, kasaba ve köylerinde yaşamaktadır. Her ilde görüşülecek toplam çiftçi sayısı ilin tarımsal hasılasına göre belirlenmektedir. Dolayısıyla tarımsal faaliyeti yoğun olan illerde daha fazla çiftçi, düşük olan illerde daha az çiftçi araştırmaya dâhil edilmektedir. Çiftçiler, Frankfurt School’un uzun yıllar boyunca farklı çalışmalarda ulaştığı çiftçiler arasından seçilmektedir. Belirlenen örneklem ve seçim yöntemi sayesinde araştırmanın istatistiksel kabul edilebilirliği ve doğruluğunun yüksek olması ve daha yansız bir sonuca ulaşılması hedeflenmektedir.

Araştırmaya katılan çiftçi (örneklem) sayısı **1.075**’tir. Türkiye’de Çiftçi Kayıt Sistemi’ne (ÇKS) kayıtlı 2.245.526 çiftçi bulunmaktadır (hedef popülasyon)². Buna göre, örneklem büyüklüğü hedef popülasyonu %99 güven aralığında $\pm\%4$ ’lük yanılma payı ile temsil etmektedir.

“Gönüllülük” esasına göre uygulanan ankette katılımcı çiftçilere 34 adet mesleki, sektörel ve finansal soru yöneltilmiştir. Katılımcılara hiçbir şekilde özel nitelikli kişisel veri (hassas veri) yöneltilmemiştir. “Evet/Hayır” soruları ve sayısal sorular dışındaki tüm soruların cevap seçeneklerinde, üreticilere “Diğer” seçeneği de sunulmuş ve bu seçenek için üreticilerin detay cevapları yazılı olarak toplanmıştır. Böylece, araştırılan başlıkta öngörülen veya öngörülemeyen tüm muhtemel cevapların toplanması sağlanmıştır.

²https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=3189

3. Tarım piyasalarında görünüm

Araştırmanın sunumundan önce dünyada ve ülkemizde tarım sektörünü etkileyen önemli gelişmeler aşağıda kısaca belirtilecektir. Bu özet görünümün, sektörü etkileyen bağlamın daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Nitekim tüm sektörlerde olduğu gibi tarımda da ülke içindeki gelişmeler uluslararası piyasalardan da etkilenmektedir. Ülkemiz sadece yurtiçindeki nüfus için değil, 30 milyar dolara yakın tarımsal ihracatı ile özellikle Avrupa Birliği, Rusya ve Ortadoğu ülkeleri için de çok önemli bir tarım ve gıda tedarikçisi konumundadır.

Son zamanlarda küresel tarım ve gıda piyasalarında öne çıkan en önemli konu 2011 yılını takip eden 10 yıl boyunca düşmekte olan tarım ve temel gıda fiyatlarının pandemi ve akabinde başlayan bölgesel savaşlar ve gerilimler nedeniyle yeniden yükselişe geçmiş olmasıdır. Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle rekor seviyelere çıkan akaryakıt, gübre ve zirai ilaç fiyatları üretim maliyetlerini yukarıya çekmiş, bu durum nihai tarımsal ürün fiyatlarına da yansımıştır. İçinde 81 adet işlenmemiş ve işlenmiş tarımsal emtiayı barındıran, Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü'nün (FAO) yayımladığı Amerikan doları bazındaki küresel **tarımsal emtia fiyat endeksi** yandaki tabloda görüleceği üzere 2021 yılında **%28**, 2022'de ise ortalama **%14** yükselmiştir. Mart 2022'de 160'a kadar tırmanarak tarihî zirvesini gören endeks, petrol fiyatlarının düşmeye başlaması, global resesyon endişeleri ve gelişmiş ülke merkez bankalarının faiz artırmaya başlaması ile eşzamanlı olarak yeniden dengelenme süreci içerisine girmiştir. Böylece endeks 2022'deki **%14'lük** artışını 2023'te geri vermiştir. 2023 yılının son çeyreğinde İsrail'in Gazze Şeridi'nde başlayan ve raporun yazım tarihi itibarıyla halen devam eden şiddetli saldırılar ve buna bağlı olarak Kızıldeniz ve ardından Ortadoğu'nun geneline yayılma riski içeren bölgesel gerilim (Yemen, İran) enerji, tarım ve gıda fiyat beklentileri üzerinde tehdit oluşturmaya devam etmektedir.

Tablo 2:
Küresel tarımsal emtia fiyat endeksi

Yıl	FAO tarımsal emtia fiyat endeksi	Yıllık artış (USD bazında)
2011	131,9	%24
2012	122,8	-%7
2013	120,1	-%2
2014	115,0	-%4
2015	93,0	-%19
2016	91,9	-%1
2017	98,0	%7
2018	95,9	-%2
2019	95,1	-%1
2020	98,1	%3
2021	125,7	%28
2022	143,7	%14
2023	124,0	-%14

Berlin (sol) ve Paris (sağ) caddeleri, protestocu çiftçilerin traktörleriyle kapandı. (Fotoğraflar: Reuters^{4,5})

Diğer yandan Türkiye ve Birleşmiş Milletler'in arabuluculuğu ile tesis edilen **Karadeniz Tahıl Girişimi**³ (KTG), diğer adıyla "tahıl koridoru" da 2022 Temmuz ayında başlamasından tam bir yıl sonra 2023 Temmuz ayında Rusya'nın çekilmesiyle sekteye uğramış durumdadır. Yine de, anlaşmanın devrede olduğu bir yıl boyunca Rusya ve Ukrayna'nın stoklarındaki tahılın büyük oranda dağıtılmış olması, her iki ülkenin an itibarıyla koridor dışında da satışlara devam ediyor olması sayesinde tahıl ve yağlı tohum fiyatları 2020 yıl sonu fiyatlarına kadar gerilemiş durumdadır.

2022-2023 tarımsal üretim sezonunda küresel ölçekte iyi hasat elde edilmiş olması, **Ukrayna** tahılının Avrupa tarafından vergisiz olarak satın alınması sonucunda

beklenenden çok daha hızlı gerileyen fiyatlar ise Avrupalı çiftçileri mağdur etmiş durumdadır. Ukrayna'ya yakın olan Romanya, Bulgaristan, Polonya ve Macaristan gibi ülkeler Ukrayna ürünleri için vergi talep etseler de, AB'nin ortak politikasını aşabilecek gücü elde edememişlerdir. Çareyi Ukrayna sınırında yolları kesmekte ve başkent meydanlarında protesto yapmakta arayan çiftçiler, bu tavırlarıyla Orta Avrupa'ya da ilham vermiş benzermektedir. 2023 yılının sonlarında önce Almanya'da başlayan çiftçi protestoları, 2024 yılı başında Fransa ve İspanya'ya da sıçramış durumdadır. Avrupa metropollerinde yolları kapatan on binlerce çiftçinin ana talebi ise Doğu Avrupa'daki meslektaşlarından çok daha fazladır. Batı Avrupa hükümetleri iklim değişikliği nedeniyle Avrupa Birliği'nin taahhüt ettiği emisyon azaltımı hedefleri nedeniyle çiftçilere sağlanan **mazot desteğini** aşamalı olarak kaldıracaklarını açıklamış durumdadır. Bu karar, Avrupa'da tarım sektöründe her yıl artan **iklim ve çevre** prosedürleri nedeniyle bunalan çiftçiler üstünde son damla etkisine yol açmıştır. Hükümetler ve çiftçiler arasındaki bu gerilimin nereye evrileceği şimdilik belirsiz olsa da, protestoların diğer ülkelere de sıçrayacağı, Avrupa'daki siyasi görünümü ve seçimleri etkileyeceği konusunda herkes hemfikir gözükmektedir.

Ülkemizde 2023 yılını derinden etkileyen en önemli gelişme ise 6 Şubat'ta gerçekleşen ve Hatay'dan Elazığ'a kadar 11 ili etkileyen büyük **deprem** olmuştur. Türkiye'de tarımsal hasılanın ve kredilerin kabaca %15'ini ve tarımsal ihracatın %20'sini gerçekleştiren bu illerde deprem 50 binden fazla can kaybının yanı sıra, kırsal alanlardaki bitkisel ve hayvansal üretim işletmelerinde de önemli hasara neden olmuştur. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından deprem sonrası hazırlanan raporda, ilk tespitlere göre tarım sektöründe 24,2 milyar liralık (yaklaşık 1,3 milyar dolar) doğrudan hasar meydana gelmiştir. Diğer yandan, tarımsal alanların bir kısmında ekiliş ve dikilişlerin aksamış olduğu da dikkate alındığında, toplam zararın bunun çok üstünde gerçekleşmiş olabileceği de uzmanlar tarafından dile getirilmiştir. Yine de depremin tarımsal üretim faaliyetleri henüz başlamadan gerçekleşmiş olması, sonrasında toparlanma ve telafi açısından çiftçilere zaman kazandırmıştır. Başta Tarım ve Orman Bakanlığı olmak üzere tüm ülkesel ve yerel kamu kurumları da süreç içerisinde üretim kayıplarının telafisi için azami gayret göstermişlerdir.

Fotoğraf: bloomberght.com

³<https://turkiye.un.org/tr/201845-karadeniz-tahil-girisimi-nedir-ve-neden-dunya-icin-onemlidir>, https://www.youtube.com/watch?v=iRpG2L9O_U&t=1s

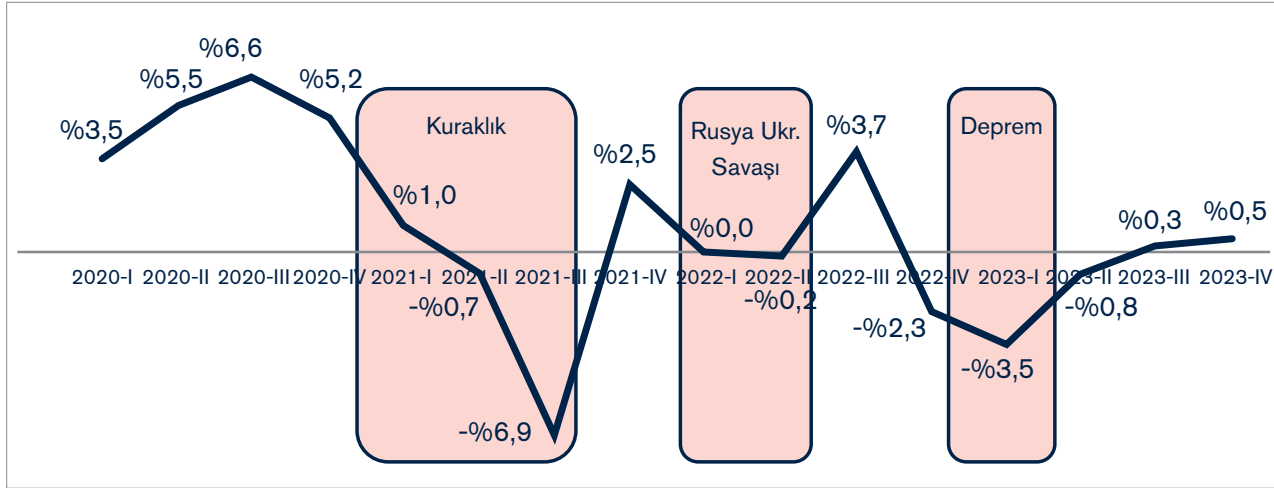
⁴<https://www.reuters.com/pictures/pictures-angry-french-farmers-block-highways-2024-01-29/>

⁵<https://www.reuters.com/world/europe/german-farmers-protest-with-tractors-against-austerity-measures-2023-12-18/>

Buna rağmen, 2023'ün ilk çeyreğinde tarımsal hasıla küçülmüştür (Şekil 1). 2020-2021 üretim sezonunda yaşanan **kuraklık**, 2021-2022'de başlayan **Rusya-Ukrayna** savaşının ardından, 6 Şubat 2023 depremleri tarımsal hasılayı olumsuz etkileyen üçüncü faktör olmuştur.

Şekil 1:

Türkiye tarım sektörü GSYH büyümesi (çeyreklik dönem, zincirlenmiş hacim)

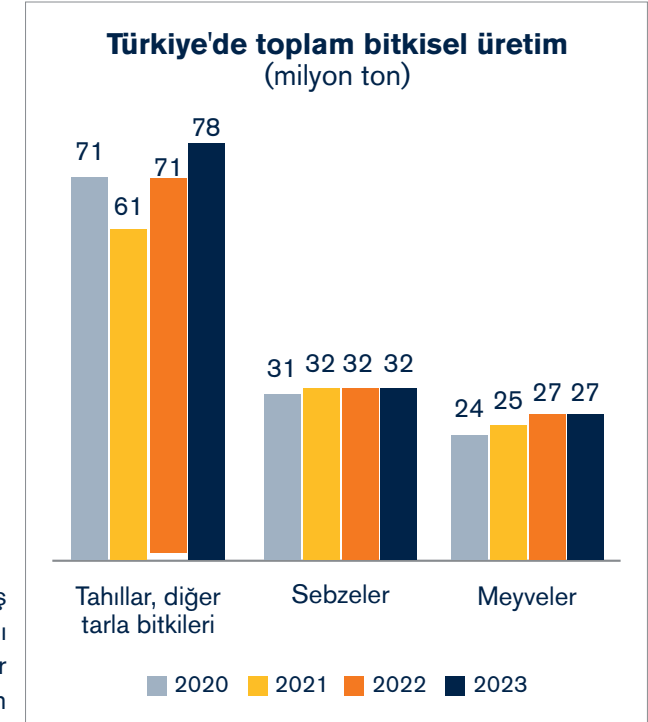

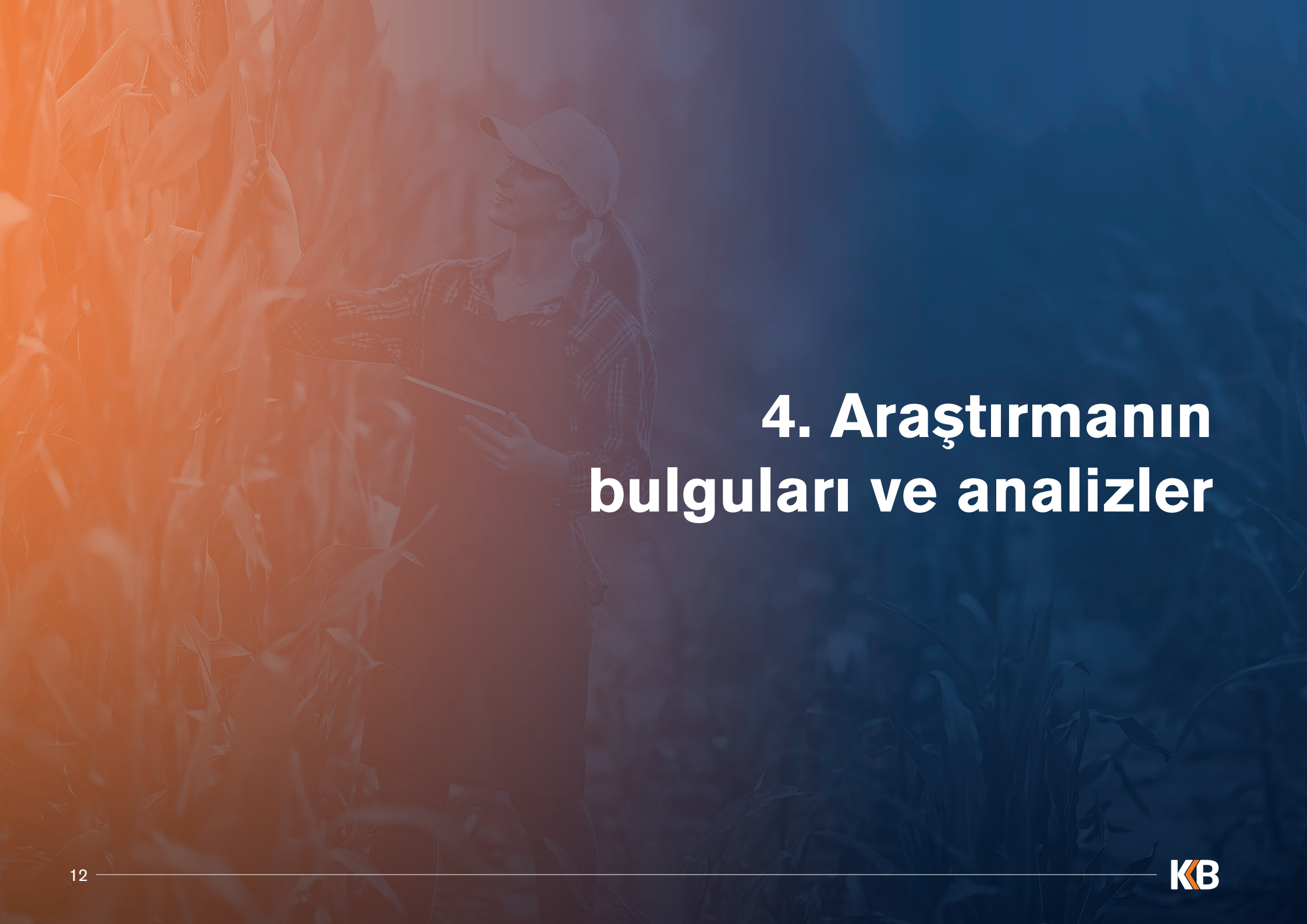
Kaynak: TÜİK

Depremin akabinde gerçekleşen güçlü yağışlar ile tahıllar ve tarla bitkilerinde elde edilen yüksek rekolte ise teselli olmuş ve ülkesel stokları rahatlatmıştır (Şekil 2). 2024 yılı için de ülkemizde beklentiler pozitiftir. TMO'nun son yayımladığı fenolojik değerlendirme raporuna göre 2023 Aralık ayı itibarıyla kışlık hububat ekilişlerinin tamamlanma oranı %90'dır (geçen yıl %95). Diğer yandan 2023 Aralık'ı son 53 yılın en sıcak aralık ayı olarak kayıtlara geçmiştir. Hububatta verim açısından kışın soğuk ve karlı bir iklime ihtiyaç duyulurken, genel olarak tüm tarım sektörü açısından bahar mevsiminde yağış problemi yaşanmaması halinde 2024'te yeterli üretim hacmine ulaşılması beklenmektedir.

Şekil 2:

Türkiye'de toplam bitkisel üretim (milyon ton)

A woman wearing a cap and overalls stands in a cornfield, holding a clipboard and looking up at the plants. The image is split into an orange-tinted left half and a blue-tinted right half.

4. Araştırmanın bulguları ve analizler

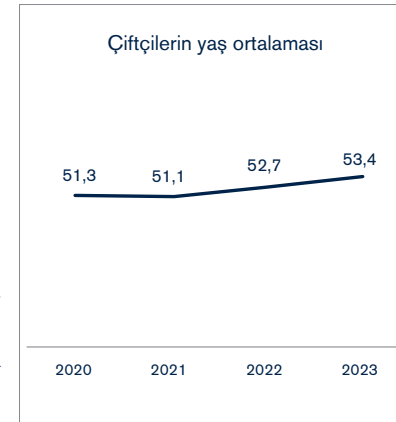

4.1. Çiftçilerin demografik ve işletme yapıları

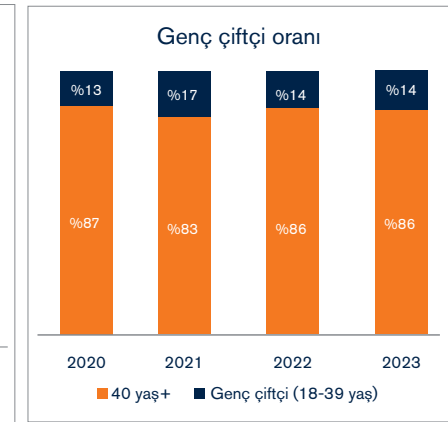
Görüşülen çiftçilerde minimum yaş 19, maksimum yaş 90 ve **ortalama yaş (aritmetik) 53,4** olarak bulunmuştur (Şekil 3). Ortalama yaş önceki KKB saha araştırmalarında gözlenen en düşük değer olan 51,1'e göre 2,3 yaş yükselmiştir. Son üç yılda gözlenen artışla çiftçi kesiminde yaşlanma trendi teyit edilmiş olsa da daha güçlü bir kaniya varabilmek için önümüzdeki yıllardaki görünüm izlenmeye devam edilecektir. Türkiye'de çiftçilerin ortalama yaşını düzenli olarak sunan resmî bir istatistik bulunmasa da, ülkemizdeki tüm çiftçilerin kayıtlı olduğu Ziraat Odaları Birliği'nin (TZOB) sisteminde kayıtlı 5 milyon 162 bin çiftçinin yaş ortalaması 2023 Haziran ayı itibarıyla 58,1 olarak açıklanmıştır⁶. TZOB kayıtlarında yaş ortalamasının bu saha araştırmasından daha yüksek hesaplanması olağandır, çünkü ziraat odalarında çiftçi kayıtları daha çok arazi sahipliği üzerinden yapılmaktadır. Saha araştırması için çiftçi seçiminde ise arazi sahibi olsun veya olmasın, "aktif" olarak çiftlik yönetme kriteri gözetilmektedir. Ülkemizde arazilerin ebeveynler üzerine tapuluyken fiili durumda çiftliklerin çoğu zaman çocukları veya varisleri tarafından yönetildiği bilinmektedir. ABD'de yapılan son genel tarım sayımına göre (2022) ise Amerikalı çiftçilerin yaş ortalaması 58'dir⁷.

Araştırmada **genç çiftçi** (40 yaş altı) oranı geçen yıl olduğu gibi **%14** bulunmuştur (Şekil 4). Yaşlanan ve tarım sektöründen emekli olacak çiftçi kitlesinin yerini alabilecek genç bir neslin olması tüm dünyada aile çiftçiliğinin devamı açısından önemli görülmektedir. Buna karşın gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ortalama çiftçi yaşının yükselmesi ve genç çiftçi oranının düşmesi küresel bir olgudur. Avrupa Birliği'nde 40 yaş altı çiftlik yöneticisi oranı son olarak 2020'de %12 olarak açıklanmıştır⁸.

Şekil 3:
Katılımcı çiftçilerin yaş ortalaması

Şekil 4:
Katılımcılarda genç çiftçi oranı

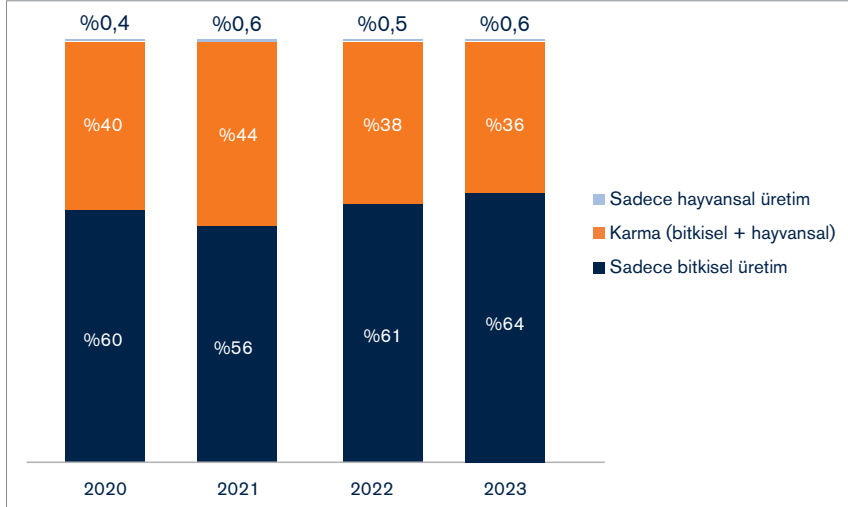
⁶<https://www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler/ulkemizde-tarim-nufusu-yaslandi>

⁷https://www.nass.usda.gov/Publications/Highlights/2024/Census22_HL_FarmProducers_FINAL.pdf

⁸https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farmers_and_the_agricultural_labour_force_-_statistics

Şekil 5:

Katılımcı çiftçilerin tarımsal üretim tipi

%4'ünün hayvancılıkta ihtisaslaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu oran geçtiğimiz yıl da yaklaşık %4 bulunmuştur. Avrupa Birliği'nde hayvancılıkta uzmanlaşmış çiftliklerin oranı %21,6 iken bitkisel üretimde uzmanlaşmış çiftlik oranı %58'dir¹⁰.

Bu yıl araştırmada bitkisel üretim gerçekleştiren çiftçilerin "faal"¹¹ olarak üretim yaptığı toplam arazi büyüklüğünün aritmetik ortalaması **252 dekar** (25,2 hektar), geometrik ortalaması **94 dekar** (9,4 hektar), harmonik ortalaması ise **29 dekar** (2,9 hektar) bulunmuştur (Şekil 6). Ortalamalar bir önceki yıla göre sınırlı da olsa düşüş kaydetmiştir. Bu durum ortalama arazi büyüklüğünde gözlenen artış trendinin değiştiği şeklinde anlaşılmamalıdır.

İstatistik biliminde bir serideki merkezi eğilimi ya da tipik değerleri göstermek, aynı zamanda aşırı uç değerlerin etkisini azaltmak için "geometrik" ve "harmonik" ortalamalara başvurulabilmektedir¹². Araştırmada özellikle çok büyük ölçekte üretim yapan çiftçilerin aritmetik ortalamadaki etkisini indirgeyebilmek için bu iki alternatif ortalama tipleri de grafikte gösterilmektedir. Uç değerlerden en az etkilenen ortalama tipi olan harmonik ortalamasının 3-4 hektar arasında bulunması Türkiye'de karakteristik olarak işletmelerin hâlâ **mikro/küçük ölçekli** olduğuna işaret etmektedir. Geometrik ortalamasının 9-10 hektar aralığında bulunması ise ülkemizde mikro/küçük ölçekten **orta ölçeğe geçiş için 9-10 hektarın** önemli bir eşik değer olarak alınabileceğini akla getirmektedir.

⁹<https://www.fao.org/agriculture/crops/thematic-sitemap/theme/ic-lsd/themes/introduction-to-icls/en/>

¹⁰<https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/SEPDF/cache/73319.pdf>

¹¹Saha araştırmasında işletmelerin "fiili" olarak işlediği arazilerin sahipliği ya da yasal statüsü sorgulanmamaktadır.

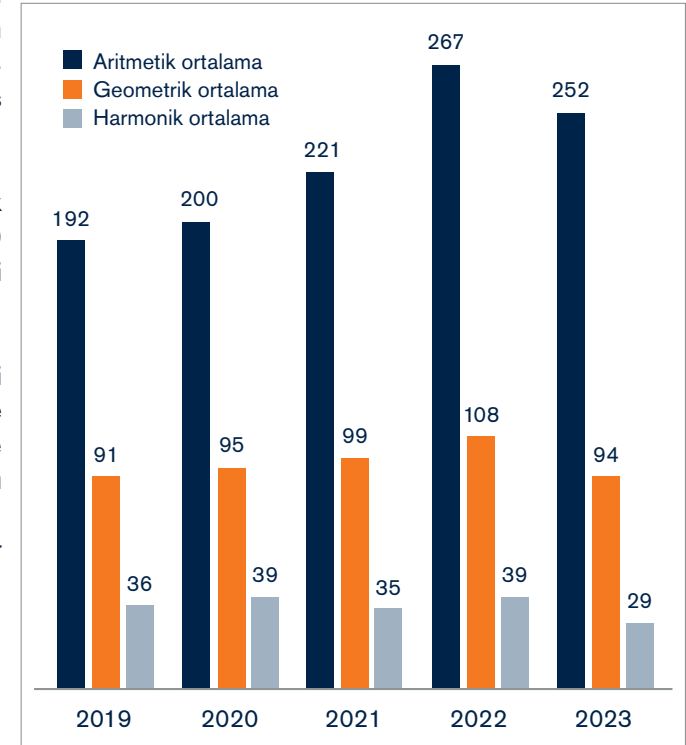
¹²Geometrik ve harmonik ortalamaların tanımı için bakınız: https://en.wikipedia.org/Geometric_mean, https://en.wikipedia.org/Harmonic_mean

Araştırmamızda işletmelerin tarımsal üretim tipine ilişkin olarak da belirgin bir yapı ve trend gözlenmektedir (Şekil 5). Buna göre, öncelikle **her 10 işletmeden kabaca 6'sının sadece bitkisel üretim** gerçekleştirdiği görülmektedir. Diğer yandan sadece bitkisel üretimle iştigal eden işletme oranı artarken, karma üretim (bitkisel + hayvansal üretim) yapan işletme oranı azalmaktadır. 2023 yılı itibarıyla sadece bitkisel üretim yapan işletme oranı %64, bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte gerçekleştirenlerin oranı ise %36 bulunmuştur. Sadece bitkisel üretim yapan işletmelerin artması bir yandan ihtisaslaşmaya işaret etse de diğer yandan entegre (bitkisel-hayvansal) ve döngüsel tarımsal üretim sisteminin azalmakta olabileceğine ilişkin bir uyarı niteliğindedir. Genel olarak, tarım sektöründe ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik açısından karma işletmelerin önemi uluslararası platformlarda dile getirilmektedir⁹.

Araştırmada bitkisel üretime kayış trendini teyit edebilecek bir başka olgu sadece hayvancılık yapan işletme oranının da aynı kalıyor olmasıdır. Hayvancılıkta ihtisaslaşmış işletme oranı daha önceki araştırmalarda olduğu gibi %1'in altındadır. Diğer yandan toplam çiftçilerin kabaca %3'ü bitkisel üretimi sadece hayvanlarını beslemek için, yani yem üretimi amacıyla yaptığını belirtmektedir. Bu anlamda toplam **çiftçilerin**

Şekil 6:

İşletme başına arazi büyüklüğü (dekar)

KKB saha araştırmalarında bulunan “fiili” aritmetik ortalama arazi büyüklüğünün TÜİK’in son olarak 2016’da yayımladığı¹³ ortalamadan (76 dekar) yüksek çıkması normaldir. Bu durumun olası nedenleri aşağıda sunulmuştur.

- Ülkemizde **arazi sahibi ile araziyi işleyen çiftçi** birçok sosyal ve ekonomik nedenden dolayı farklılaşabilmektedir. Bir aileye miras yoluyla gelen araziler her ne kadar varisin adına kayıtlı olmaya devam etse de fiiliyatta tek bir işletme şeklinde yönetilmektedir. Örneğın dedeye veya anneye ait araziler için ayrı ayrı çiftçilik kaydı yapılabilse de, tüm bu arazileri ailenin “fiili” çiftçisi yönetebilmektedir. Tarım ve Orman Bakanlığı bu tür fiili ekilişleri de kayıt altına alabilmek için kendi uhdesindeki Çiftçi Kayıt Sistemi’nde (ÇKS) 18 Kasım 2023 tarihinde önemli bir değışikliğe gitmiştir¹⁴.
- Arazi **kiralama** tüm ülkelerde olduğı gibi ülkemizde de sık karşılaşılan bir durumdur. Özellikle mikro ve küçük parsellere sahip bazı hane halkları ister kırsalda yaşamaya devam etsin ister şehre göçsün, üretimden kopup başka faaliyetlere geçiş yaptığında boş kalan arazilerini satmak yerine diğerk çiftçilere kiralama yöntemini tercih etmektedir. Kiralık arazilerin bir kısmında ise, devlet desteğı gibi bahanelerle, arazinin hâlâ mülk sahibi adına resmî kayıtlara girdiğıine rastlanabilmektedir.
- **Orman, mera** statüsünde veya orman vasfını kaybetmiş (2B statüsünde) olsa da **hazineye ait** olan fakat üzerinde tarım yapılan araziler de bulunabilmektedir. Bu araziler için faaliyet izni veya mülkiyet devri olmadığı sürece resmî kayıtlara girmesi beklenmemelidir.
- Türkiye’de kamu politikası çiftçilerin “sürdürülebilir” ölçeğı erişebilmesi için 2014 yılında önemli bir yasal adım atmıştır. Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu’na “**yeter gelirli tarımsal arazi**” kavramı getirilmiş, böylece “fiili” ortalamaların yükseltilmesi hedeflenmiştir. Kanun’a göre arazide yetiştirilen ürün ne olursa olsun sulu arazilerde ortalama yaklaşık 75 dekarın, kuru arazilerde yaklaşık 160 dekarın, meyve bahçelerinde ise 10 dekarın altı artık “yeter gelirli” görülmemekte ve mevcut parsellerin bu rakamların altına bölünmesi engellenmektedir.

Sonuç olarak gerek yasal gerekse sahadaki fiili gerekçelerden dolayı ülkemizde çiftçi başına ortalama arazi büyüklüğünün arttığı tahmin edilmektedir. Bu durumu resmî olarak teyit edebilecek olan “genel tarım sayımı” ülkemizde en son 2001 yılında yapılmıştır. Yeni bir sayım yapılması yönünde 11. Kalkınma Planı’nda ve 3. Tarım Şurası’nda alınan kararlara dayalı olarak Tarım ve Orman Bakanlığı TÜİK ile 2023 Eylül ayında bir protokol imzalamıştır¹⁵. Yeni tarım sayımı 2024-2025 yıllarında gerçekteştirilecektir.

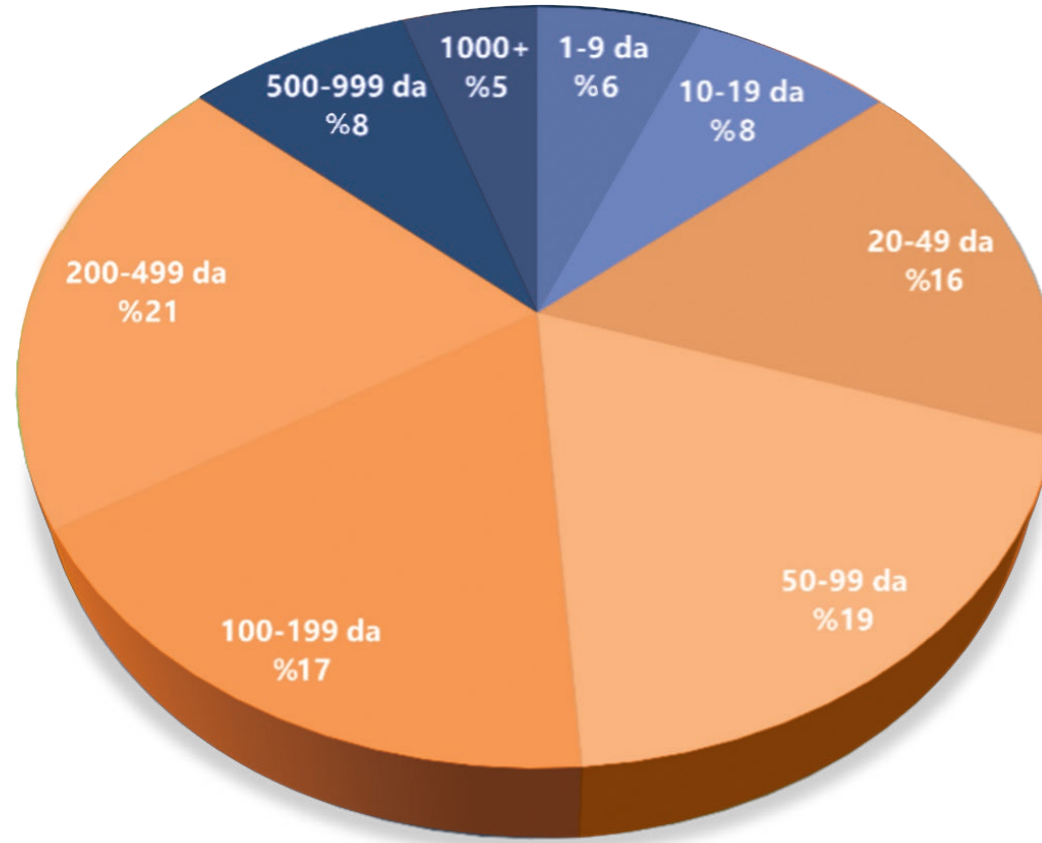
Türkiye’de, diğerk gelişmekte olan ülkelerde olduğı gibi, işletme başına düşen arazi büyüklüğünün artıyor olması beklenen bir durumdur, zira çiftçi sayısı ekonomik ve sosyolojik nedenlere bağılı olarak tüm dünyada azalmaktadır. Miras, iklim değışikliği vb. olgularla sürdürülebilir ölçeğın altına düşerek sektörden ayrılan kesimin yerini diğerk çiftçilerin alarak ortalamaı artırması umulan bir sonuçtur. KKB saha araştırması bu olguyu ilk defa istatistiksel bir bulguya dönüştürerek gerek politika yapıcılara gerekse tarım sektörüne katkı sağlamayı amaçlamıştır. Araştırmamızda tespit edilen işletme büyüklükleri farklı bant aralıkları şeklinde de aşağıda sunulmuştur (Şekil 7). Buna göre işletmelerin 50-99 dekar, 100-199 dekar, 200-499 dekar büyüklüklerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

¹³<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal--Isletme-Yapi-Arastirmasi-2016-24869>

¹⁴<https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Haber/Cks-Yonetmelik-Degisikligi>

¹⁵<https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Haber/791/Tarim-Sayimi-Icin-Ilk-Adim-Atildi-Tarim-Ve-Orman-Bakanligi-Ile-Tuik-Arasinda-Genel-Tarim-Sayimi-Yapilmasina-Iliskin-Protokol-Imzalandi>

Şekil 7:
Çiftçilerin üretim yaptığı arazi büyüklüğünün dağılımı

Yukarıda daha önce de bahsedildiği gibi, tarımsal işletmelerde ilave “**arazi kiralama**” yaygın görülen bir çiftçi davranışıdır. Bu nedenle araştırmamızda çiftçilere beyan ettikleri arazi miktarının ne kadarının kiralık olduğu da sorulmaktadır. 2020’de %28 bulunan bu oran 2023 itibarıyla %30’a yükselmiştir (Tablo 3). Boş bırakılan tarım arazilerinin işlenmeye devam edilmesi açısından arazi kiralama gereklidir. Bu durum üretimden çekilen fakat arazisini satmak istemeyen kişiler açısından da ek gelir imkânı yaratmaktadır.

Tablo 3:
Kiralık tarımsal arazi

Araştırma yılı	Kiralık/Toplam arazi
2020	%28
2021	%29
2022	%29
2023	%30

4.2. Çiftçilerin ürün ve üretim tercihleri

Araştırmaya katılan çiftçilere her yıl o yıl içerisinde ürettikleri tüm “**ürünlerin isimleri**” sorulmaktadır. Böylece sahadaki farklı ürün sayısı ve çeşitliliği gözlenmeye çalışılmaktadır. Bildirilen ürün isimleri öncelikle çeşit ve alt çeşit açısından incelenmekte ve ardından kaç farklı **tekil ürün** bildirildiği hesaplanmaktadır¹⁶. 2019 yılından bu yana aynı yöntemle her yıl tespit edilen tekil ürün sayısı Tablo 4'te sunulmuştur. Buna göre, 2021 ve 2022'de gerileyen ürün sayısının 2023'te yeniden eski seviyesine ulaştığı gözlenmektedir. 2021-2022'de gözlenen gerilemenin daha çok sebze çeşitlerinden kaynaklandığı ve ana nedeninin hem pandemi hem de kuraklığa bağlı olarak çiftçinin ilave risk almak istememesinden kaynaklanmış olabileceği daha önceki raporlarımızda belirtilmiştir¹⁷.

Tablo 4:

Çiftçilerin bildirdiği tekil bitkisel ürün sayısı

Araştırma Yılı	Toplam tekil ürün sayısı	Çiftçi başına tekil ürün sayısı
2019	110	3,00
2020	111	3,28
2021	98	2,92
2022	100	3,18
2023	109	3,05
Ortalama	106	3,09

Tekil ürünün yanı sıra, araştırmamızda her bir çiftçinin **aynı üretim yılı içerisinde kaç farklı tekil ürünü** üretmeyi tercih ettiğini hesaplamak da mümkün olabilmektedir. 2023 yılında bu sayı 3,05 olarak ölçülmüştür. Tablo 4'ün en sağındaki sütununa bakıldığında, bu sayının her yıl biraz farklılaşsa da ortalamada yaklaşık **3 ürüne** tekabül ettiği görülmektedir. Yine de gerek toplam tekil ürün sayısı gerekse çiftçi başına ürün sayısına birlikte bakıldığında en düşük değer 2021 yılında elde edilmiş olması, ilgili yılda pandemi ve kuraklığın bir arada çiftçi tercihlerini görünür şekilde etkilemiş olduğu kanaatine yol açmaktadır.

Araştırmaya katılan çiftçilere ayrı bir soru olarak “**son 3 yıl içinde**” kaç farklı ürün yetiştirdikleri de sorulmaktadır. Bu sayede, aynı yıl içinde emeğini ve arazisini ortalama 3 farklı ürüne ayıran çiftçinin farklı yıllarda daha farklı ürünleri deneyip denemediği de görülmeye çalışılmaktadır. Bu soruya verilen cevap 2019 yılından bu yana ortalama 3,6 ile 4,3 arasında değişmektedir. 2023 yılındaki son araştırmada da sayı 3,7 olmuştur. Özetle, her iki soruda elde edilen sonuçlar aynı olguya işaret etmektedir: Türkiye'de çiftçiler ortalama 3-4 farklı ürünü münavebe (sıra/rotasyon/ekim nöbeti) ile farklı parsellerde ekerek bir ürün sepeti oluşturmaktadır¹⁸. Sepet yapmak hem zirai ve biyolojik hem de yasal gerekçelerin¹⁹ bir sonucuyken, çiftçiler böylece gelir-gider riskini de dengelemiş olmaktadır.

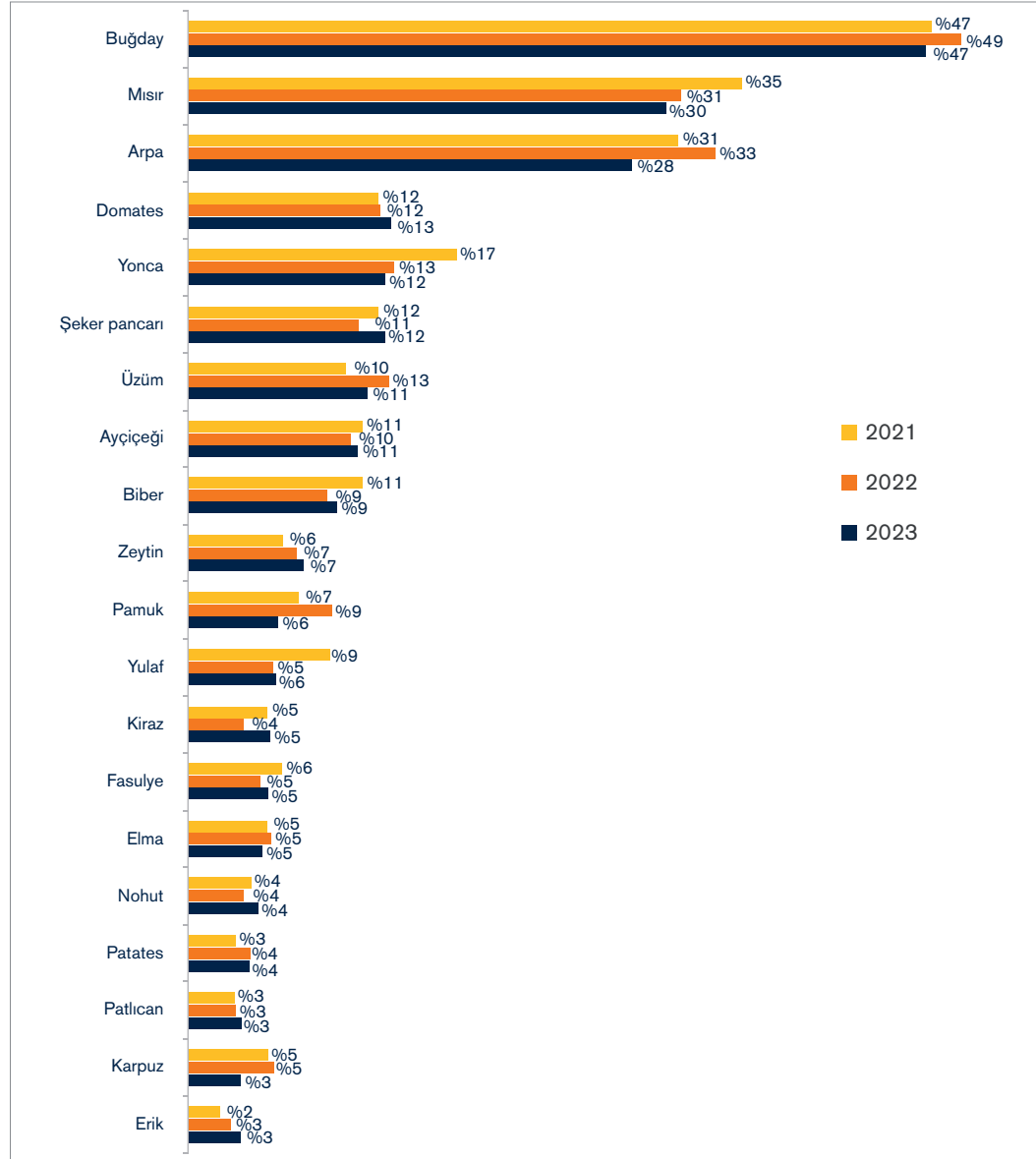
¹⁶Örneğin, makarnalık/ekmeklik buğday, tohumluk buğday, kışlık/yazlık ekim buğday, yemlik buğday gibi tüm alt isimler “buğday” ana ürünü altında sayılmaktadır.

¹⁷KKB'nin tarım sektörü raporları için tıklayınız: <https://www.kkb.com.tr/urunler/tarim-kredileri-degerlendirme-sistemi>

¹⁸TÜİK'in 2018 yılında yayımladığı araştırmaya göre Türkiye'de her bir çiftçi 6 farklı parselde (parçada) üretim yapmaktadır.

Şekil 8:

2023'te üretilen ilk 20 ürün adının toplam çiftçi sayısına oranı (%)

Çiftçiler tarafından yetiştirilen 109 tekil ürün ismi sıralandığında en çok bildirilen **ilk 20 ürün** aşağıdaki gibi olmuştur (Şekil 8). Grafikte sarı, turuncu ve lacivert çubuklar sırasıyla 2021, 2022 ve 2023 yıllarında saptanan değerleri göstermektedir. Her bir ürün için bildirim sayısı toplam bildirim sayısına değil, çiftçi sayısına bölündüğünden dolayı, aşağıdaki oranlar her bir ürünün rastlandığı çiftçi oranını göstermektedir.

Buğday (%47), **mısır** (%30) ve **arpa** (%28) her zaman olduğu gibi ilk 3 sırayı paylaşmıştır. Bu üç ürünün aynı zamanda hayvancılık sektörü için de temel girdi olduğu unutulmamalıdır. Nitekim çiftçilerin bildirdiği yemlik buğday/ mısır ve silajlık mısır gibi hayvancılık sektörüne yönelik yetiştirilen çeşitler de araştırmamızda kendi ana ürünleri içerisinde gösterilmektedir. Grafikte mısırın son iki yılda 2021'e göre gerilediği görülmektedir. Bunun nedeni buğday ve arpaya son iki yılda TMO tarafından yüksek fiyat artışları sunulurken, gerek su kısıtı, gerekse de küresel olarak düşük mısır fiyatlarından dolayı mısıra olan ilginin düşmesidir. Mısırdan diğer ürünlere (örn. ayçiçeği, fasulye) kayış olduğu, gerek TMO'nun fenolojik raporlarında gerekse KKB'nin 2023 yılında finans sektörüne sunduğu tarım sektör raporlarında daha önce dile getirilmiştir. Diğer yandan, mısırla birlikte yoncanın ve yulafın da düzenli irtifa kaybediyor oluşu hayvancılık sektöründen gelen talep düşüşüyle de ilgili olabilecektir. Zira saha araştırmasında bildirilen mısır çeşitlerinin üçte birini yem bitkisi olarak yetiştirilen silajlık ve hasıl mısır oluşturmaktadır. Nitekim yine bir yem bitkisi olan fiğ 2019 ve 2020 yıllarında ilk 20 listesine girebilirken son üç yıldır bu listeye girememektedir. Yem bitkilerindeki düşüşün hayvancılık ile bağlantılı olup olmadığı ilerleyen sorularda tekrar ele alınacaktır.

Geçmiş yıllarda olduğu gibi bu yıl da sebzelerde **domates**, meyvelerde ise **üzüm** ilk sırayı almıştır. **Şeker pancarı** ve **ayçiçeğinin** sıralamaları farklılaşabilse de son beş yılda her iki ürün de birbirine yakın değerler almakta ve endüstriyel bitkilerde başı çekmektedir. 2022'de ilk 20'nin son sıralarında bulunan ceviz ve kayısı bu yıl listeden çıkmış, yerine patlıcan ve erik girmiştir. Listedeki ürün bazında yaşanan dalgalanmaların bir kısmının rastgele örneklem yönteminden kaynaklanabileceği unutulmamalıdır. Buna karşın, son 5 yıldaki araştırmalarda 15 adet ürün her zaman ilk 20'de kalmayı başarmaktadır. Diğer yandan, sıralamaları değişse de, KKB'nin **TARDES** sistemi üzerinden kredi talep edilen ilk 20 ürün listesindeki 16 ürün de saha araştırmasında ilk 20 listesine girebilmektedir. Özellikle buğday, arpa ve mısırın hem TARDES'te

¹⁹Tarım ve Orman Bakanlığı tek yıllık bitkilerde (sera ürünleri ve çeltik hariç) bir ürünün aynı parselde arka arkaya 3 kez ekilmesi durumunda çiftçiye destekleme ödemesi yapmamaktadır.

hem de saha araştırmalarında ilk 3'te olması, bu üç ürünün Türkiye'deki tüm çiftçiler için hem ana ürün hem de münavebe (ekim nöbeti) ürünü olarak yetiştirildiğini göstermektedir. Bu yönleriyle bakıldığında, araştırmamızın, sahadaki fiili durumu gerçekçi bir şekilde yansıttığı düşünülmektedir.

TÜİK'e göre tüm Türkiye bazında 2022 ve 2023'te bir önceki yıla göre bitkisel ürün üretimindeki artış ve azalışlar yandaki tabloda gösterilmiştir (Şekil 9). Tablodaki ürünler ülkemizde tonaj olarak en yüksek üretim değerine sahip ilk 20 üründür. Tablo ton bazında değişimi gösterdiğinden ve tüm ülkeyi kapsadığından araştırmamız tarafından yukarıda elde edilen sonuçlarla doğrudan karşılaştırılması uygun gözükmemektedir. Buna karşın, fasulye, ayçiçeği ve zeytin dışında araştırmamızda bulunan sonuçlarla uyumludur. Nitekim zeytin çok yıllık ağaç meyvesi olduğundan, yıllık bazda gösterdiği dalgalanmanın çiftçi tercihi ile ilgisi zayıftır. Zeytin veriminde periyodisite (var/yok yılı) faktörü bulunduğundan bazı yıllar çok yüksek verim, diğer yıllarda ekolojik olarak düşük verim elde edilmektedir. Buğday ve arpanın, araştırmamızda bu yıl düşerken, TÜİK verisinde ton olarak yükselmiş olmasının iki farklı nedeni olabilecektir. İlki, 2023 yılında beklenenden çok daha iyi ilkbahar yağışları sayesinde ortalama verimlerin yükselmiş olabileceğidir. İkincisi, önceki yıllarda araştırmamız hasat öncesinde yapılırken, bu yıl kasım ve aralık aylarında uygulanmıştır.

Ülkemizde buğday ve arpanın büyük çoğunluğu ekim-kasım aylarında ekilmektedir. Bu nedenle bu yılki araştırmaya 2022-2023 üretim sezonunda ekilen değil 2023-2024 üretim sezonu için ekilmiş olan buğday ve arpanın yansımış olması olasıdır.

Şekil 9:

Seçili bitkisel ürünlerde miktar değişimi (% ton)

Bitkisel ürün	2021-22 değişim	2022-23 değişim
Turunçgiller	-%12	%67
Şeker pancarı	%7	%22
Yulaf	%32	%12
Kiraz	-%5	%12
Buğday	%12	%11
Soğan (kuru)	-%6	%11
Patates	%2	%10
Arpa	%48	%8
Mısır	%26	%6
Domates	-%1	%2
Biber	%3	%2
Nohut	%22	%0
Hıyar	%3	-%3
Elma	%7	-%5
Karpuz+Kavun	-%2	-%9
Fasulye (kuru)	-%12	-%11
Ayçiçeği	%6	-%14
Üzüm	%14	-%18
Pamuk (kütü)	%22	-%24
Zeytin	%71	-%49

Kaynak: TÜİK

Çiftçilerin tercih ettiği ilk 20 ürünün **çiftçi başına ortalama ekiliş alanı** ise aşağıdaki grafikte sunulmuştur (Şekil 10). **Pamuk, buğday, mısır, ayçiçeği ve arpa** 100 dekarı (10 hektar) aşarak ilk beş sırayı oluşturmıştır. Böylece şeker pancarı dışında tüm **tahıl ve endüstriyel bitkilerde** ortalamalar 10 hektarı aşmıştır. KKB saha araştırmalarının başladığı 2019'da bu sınırı aşan ürünler sadece pamuk ve nohut idi. Pamuk dâhil tüm tahıl ve endüstriyel bitkilerde ortalama ekiliş büyüklükleri zaman içerisinde gittikçe artarken nohut düşmüştür.

Ülkemizde tahıl ve endüstriyel bitkilerde üretim süreçlerinin neredeyse tamamen mekanize hale geldiği unutulmamalıdır. Çiftçi başına ekiliş ortalamalarını yükselterek ölçek ekonomisini mümkün kılan bu durum, özellikle önceleri hasadı elle yapılan pamukta son yıllarda makineli hasada geçiş yapmasıyla birlikte çok daha görünür hale gelmiş durumdadır. Araştırmamızda pamuğun ortalama alanını yükselten spesifik lokasyon Şanlıurfa ve Diyarbakır illeridir. Bu iki ildeki pamuk ekiliş ortalaması araştırmamızda 355 dekar olarak bulunmuştur.

Daha önce sunulan Şekil 5'ten hatırlanacağı üzere, araştırmaya katılan işletmelerin %36'sı karma (bitkisel + hayvansal) üretim gerçekleştirirken, yaklaşık %1'i sadece hayvancılık gerçekleştirmektedir. Hayvancılık yapan tüm bu işletmelerin gerçekleştirdiği hayvancılık türü kendi aralarında yüzdesel olarak oranlandığında **süt inekçiliği** geçmiş yıllarda olduğu gibi en yüksek orana sahip olmuştur (Şekil 11). Bunu **besilik sığır** işletmelerinin takip etmesi doğal bir sonuçtur, zira besicilik faaliyeti esas olarak süt işletmelerinde doğan erkek hayvanların ve aynı işletmelerdeki süt verimini kaybetmiş dişi hayvanların et amaçlı beslenmesidir. Aynı anda hem süt hem de besicilik faaliyetinde bulunan işletmeler olduğu gibi, sadece sütçülük veya sadece besicilikte ihtisaslaşmış işletmeler de olabilmektedir. Bu yılki araştırmada görüşülen süt ineği işletmelerinin yarısı (%50,5) aynı zamanda besicilik faaliyetinde de bulunmaktadır. Araştırmamızın bu yılki örnekleminde büyükbaş süt ve besi işletmelerinin sayısının artmasıyla birlikte küçükbaş ve diğer hayvancılık işletmelerinin oranı düşmüştür. Hayvancılıkta bitkisel üretimde olduğu gibi hızlı geçişkenlik söz konusu değildir. Bitkisel üretim işletmeleri farklı ürünler arasında 1-2 yıl gibi kısa vadede değişiklik yapabiliyorken, hayvancılıkta ihtisaslaşma söz konusudur. Sözelimi küçükbaş hayvancılık yapan bir işletmenin bir sonraki yıl besiciliğe geçiş yapması gibi bir olasılık

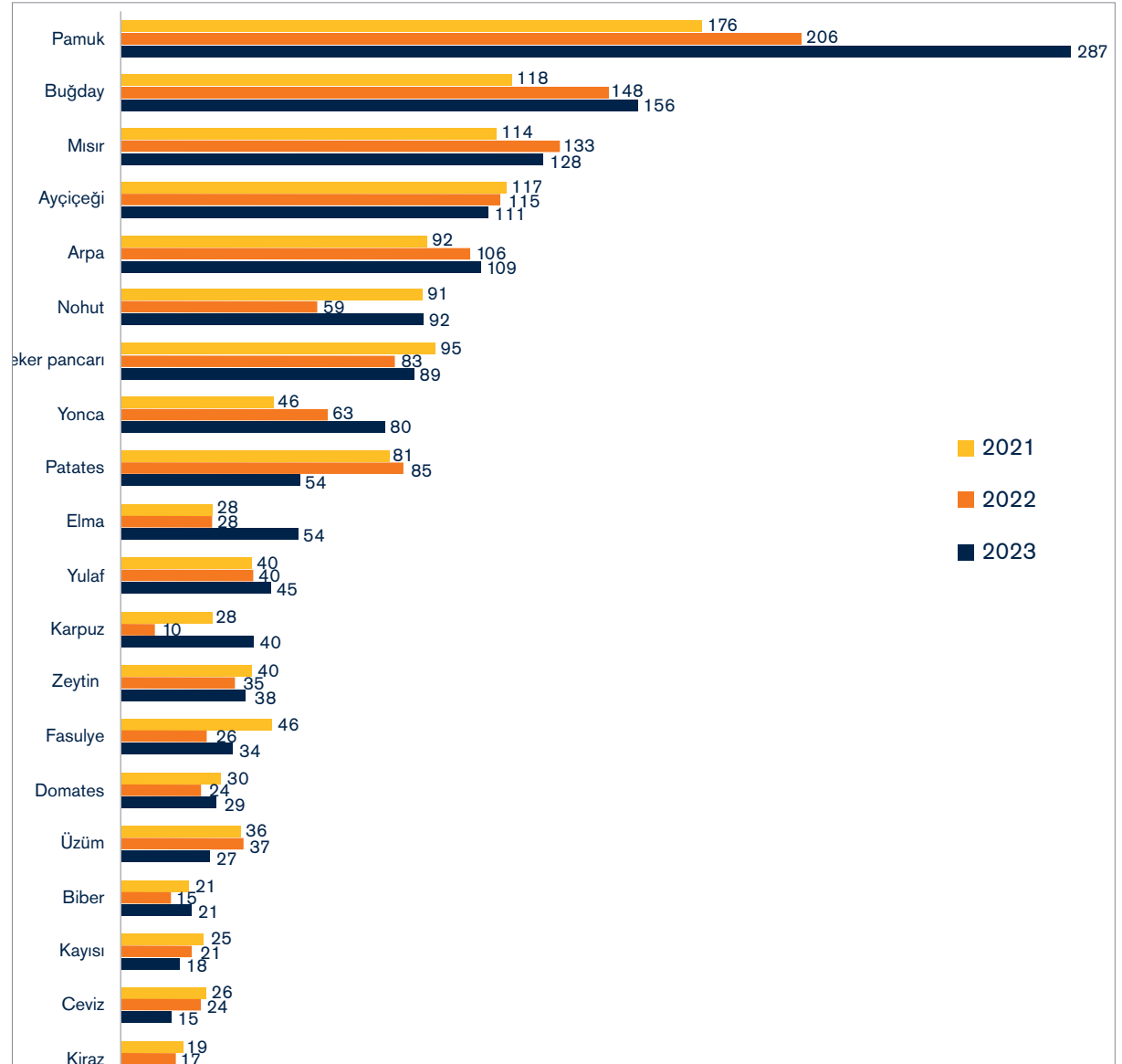
çok düşüktür. Aşağıdaki oranların bu yönüyle değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hayvancılık işletmelerinin bildirdiği hayvan sayılarına göre işletme başına **ortalama hayvan varlığı** aşağıda gösterilmiştir. İşletmelerde hem süt ineği hem de besi sığırları ortalaması 2020 ortalamalarına göre düşmüştür. Küçükbaş hayvancılık açısından ise 2021 ve 2022'ye göre düşüş olduğu söylenebilecektir. Bu örneklemleri doğrulayacak şekilde TÜİK bültenleri, 2023 yılında 2021'e göre ülkemizdeki büyükbaş sığır varlığında %8, küçükbaş varlığında ise %9 civarında düşüş olduğunu açıklamıştır²⁰. Nitekim yine TÜİK 2022'de yıllık inek sütü üretiminin %7 azalırken, sığır eti üretiminin %7 arttığını raporlamıştır²¹. Aynı bültenlerde küçükbaş süt üretimi için %9 düşüşün karşısında küçükbaş et üretiminin %21 arttığı izlenmektedir. Bu veriler büyükbaş ve küçükbaşta daha fazla hayvanın kesime gitmiş olabileceğini, dolayısıyla işletmelerdeki hayvan sayısının azalmasının buna bağlı olabileceğini akla getirmektedir.

Araştırmamızdaki işletme başına hayvan varlığı verisinin makro ölçekteki hayvan varlığı verileri veya toplam süt ve kırmızı et üretim istatistikleri ile bire bir karşılaştırılmayacağı da unutulmamalıdır. Hayvancılık sektörü işletme ölçekleri, hayvan ırkları, hayvan başına verimlilik, iklim, süt ve et fiyatları gibi birçok parametreden etkilenmektedir. Yine de toplam hayvan sayısının TÜİK verilerine göre hem kültür ve kültür melezi hem de yerli ırklarda düşmesi araştırmamızda gözlenen ortalama hayvan sayısı bulgusunu doğrular gözükmemektedir.

Şekil 10:

2023'te üretilen ilk 20 ürünün çiftçi başına ekiliş alanı ortalaması (dekar)

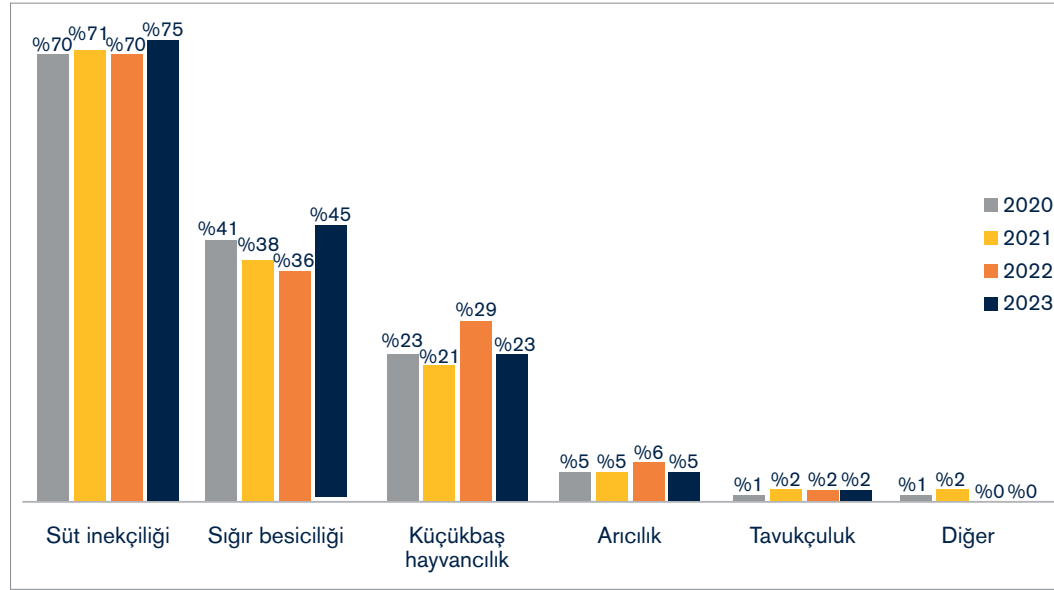

²⁰data.tuik.gov.tr/ Hayvansal-Uretim-Istatistikleri-2022, data.tuik.gov.tr/Hayvansal-Uretim-Istatistikleri-2023

²¹data.tuik.gov.tr/Cig-Sut-Uretim-Istatistikleri-2022, data.tuik.gov.tr/Kirmizi-Et-Uretim-Istatistikleri-2022

Şekil 11:

Hayvancılık yapan çiftçilerin kendi içinde dağılımı

Yukarıda aritmetik ortalama olarak sunulan işletme başına hayvan varlığı sayısı **geometrik olarak süt ineğinde 10, besi sığırında 10, küçükbaşta 64, arıcılıkta ise 32 (kovan)** olarak hesaplanmıştır. Bu rakamlar Türkiye'deki işletme tipolojisi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Sözgelimi araştırmamızda **1-9 arası süt ineği ve besi sığırına** sahip olduğunu bildiren işletme sayısının toplam işletme sayısına oranı sırasıyla süt inekçiliğinde %46, besicilikte ise %47 bulunmuştur. Dolayısıyla ülkemizdeki hayvancılık işletmeleri sayı olarak yoğunlukla hâlâ mikro/küçük ölçeklidir. TÜİK'in en son 2016'da yayımladığı Tarımsal İşletme Yapı Araştırması istatistiklere göre 1-9 arası büyükbaş hayvana sahip işletmeler toplam büyükbaş işletmelerinin %67'sini oluşturmaktadır. 2025 yılında sona ermesi beklenen yeni genel tarım sayımı sonuçları açıklandığında bu rakamın araştırmamızda gözlenen rakamlara yakınsayabileceği değerlendirilmektedir.

Araştırmamızda **tavukçuluk** için ortalama hayvan sayısı bilinçli olarak açıklanmamaktadır. Bunun nedeni kanatlı sektörünün çok yönlü yapısı nedeniyle araştırmadaki örneklemin realiteyi yansıtmakta zorlanacak olmasıdır. Ülkemizde tavukçuluk işletmeleri etlik piliç ve yumurtalık tavuk olmak üzere iki farklı alanda ihtisaslaşırken, her iki alanda da coğrafi kümelenmeler ve farklı ölçek ekonomileri söz konusudur. Bazı illerimizde etlik piliç kümelenmeleri görülürken, bazı illerimiz yumurta üzerinde ihtisaslaşmaktadır. Her iki alanda

da kendi içerisinde üretici-sanayi entegrasyonu ve ölçek ekonomisi sağlanmışken, sözleşmeli ve ihracat amaçlı üretim çok yaygındır. Diğer yandan son yıllarda gezen tavuk, organik tavuk gibi daha küçük ölçekli üretimlere imkân sağlayan çiftlik tipolojileri de oluşmaktadır. Bu nedenlerle tavukçuluk için bir ortalama hayvan sayısı sunulması sağlıklı ve gerçekçi gözükmemektedir. **Arıcılık** sektörü ise gerek çıktısı ve üretim yapısı gerekse çiftçi tipolojisi açısından daha benzer bir yapıya sahiptir. Bu nedenle araştırmamızda ortalama arı kovanı sayısı hesaplanmakta ve izlenmektedir. Arıcı çiftçilerde tipolojik farklılık en belirgin olarak sabit arıcılık ile gezginci arıcılık arasında görülebilmektedir. Araştırmamızda daha çok sabit arıcılık yapan işletmelere rastlanmaktadır.

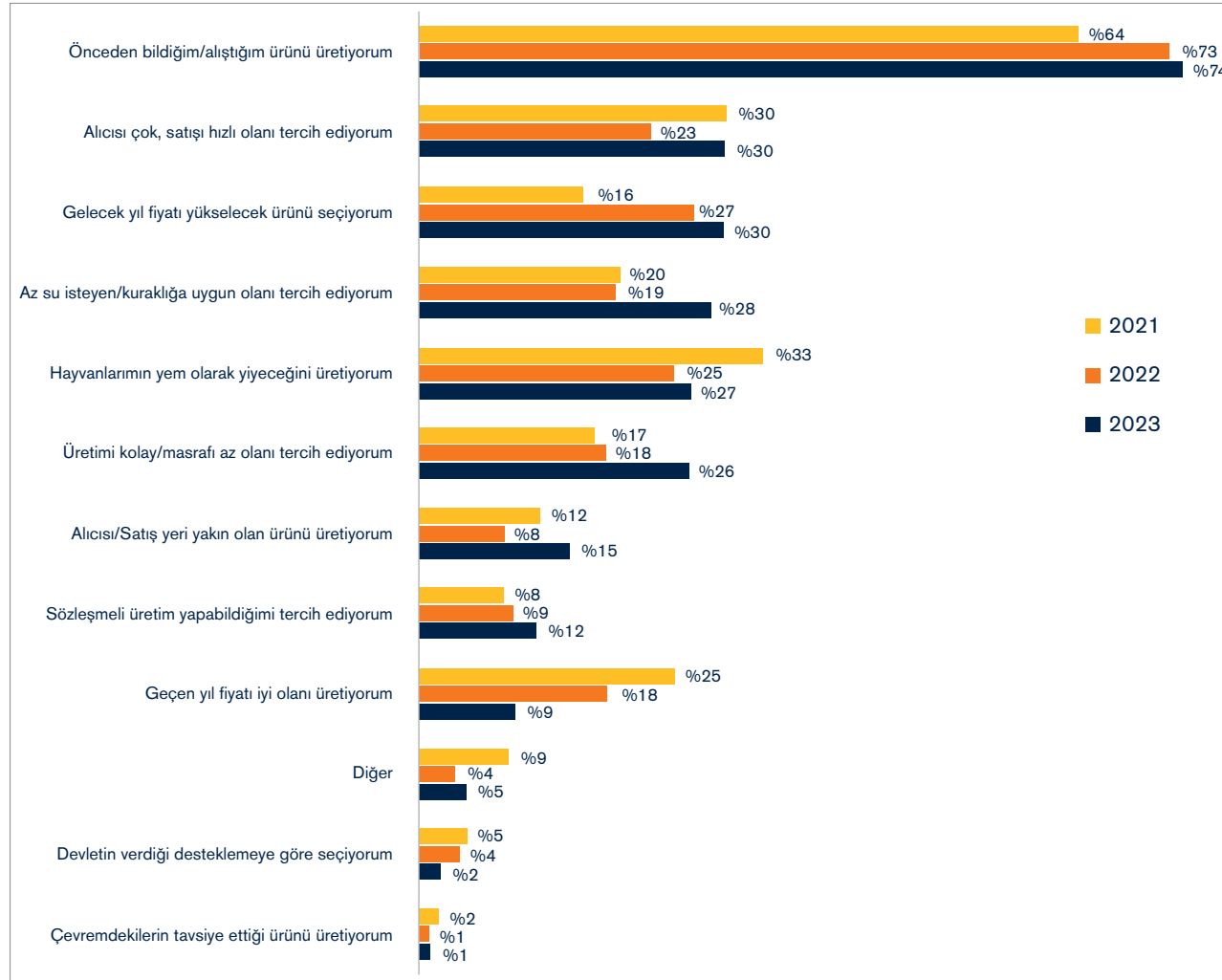
Tablo 5:

İşletme başına hayvan sayısı ortalaması

Hayvancılık tipi	2020 ortalama	2021 ortalama	2022 ortalama	2023 ortalama
Süt inekçiliği	30 süt ineği	29 süt ineği	24 süt ineği	21 süt ineği
Sığır besiciliği (etlik)	51 besi sığırı	59 besi sığırı	70 besi sığırı	44 besi sığırı
Küçükbaş hayvancılık	210 koyun/keçi	254 koyun/keçi	280 koyun/keçi	235 koyun/keçi
Arıcılık	68 kovan	96 kovan	65 kovan	97 kovan

Şekil 12:

“Ürün seçerken neye göre karar veriyorsunuz?” sorusuna çiftçi başına verilen cevap

Bitkisel üretimde çiftçilerin ürün tercihlerini etkileyen dinamikleri anlamak için araştırmaya katılan çiftçilere “**Üreteceğiniz ürünü seçerken en çok neye göre karar veriyorsunuz?**” sorusu yöneltilmektedir (Şekil 12). On iki adet çoktan seçmeli seçeneği olan bu soruda birden fazla seçeneğe izin verilmekle birlikte, bir katılımcı tarafından verilebilecek cevap sayısı “en fazla beş” ile sınırlandırılarak daha nitelikli bir sonuca ulaşılması sağlanmaktadır. Sonuçlar hesaplanırken cevaplar toplam cevap sayısına değil katılımcı sayısına bölünmektedir. Bu nedenle grafik üzerindeki her bir cevaba ait yüzdesel oran, toplam katılımcı içinde o cevabı seçenlerin oranına işaret etmektedir.

Çiftçinin ürün tercihinin belirleyen en önemli dinamik geçmiş yıllardaki tüm saha araştırmalarında olduğu gibi “**önceden bildiğim, alıştığım ürün**” (%74) olmuştur²².

2022 yılındaki araştırmada birlikte gerileyen “**alıcısı çok, satışı hızlı**” ve “**alıcısı/satış yeri yakın**” ürün cevapları 2023’te yeniden birlikte yükselmiştir. Kuraklığın toplam rekolteyi çok etkilediği 2022 hasat sezonunda alıcı sorunu yaşamayan çiftçi, bu kez özellikle hububat ve diğer tarla bitkilerinde yeterli ve hatta bazen beklenenden daha fazla ürün elde etmesi sebebiyle pazarlama çabası içerisine girmiş görünmektedir. Nitekim temel ürünlerde küresel olarak da stokların yüksek, fiyatların düşük olduğu bir ortamda alıcıların 2022 kadar proaktif bir alım stratejisi izlemediği anlaşılmaktadır.

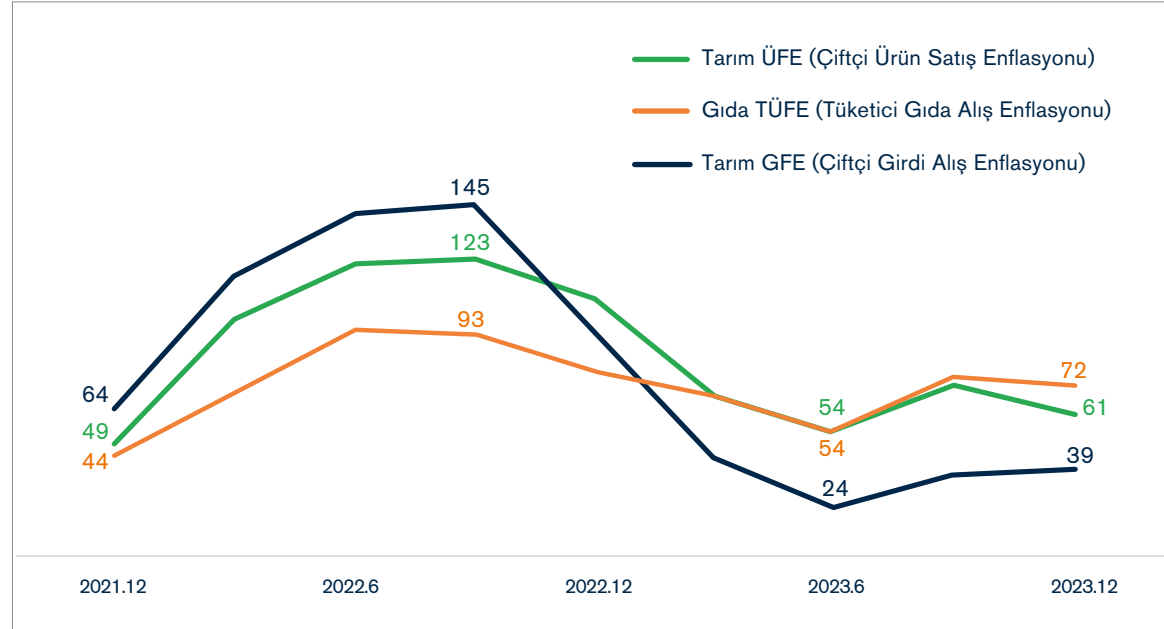
Geçmiş yıllarda daha aşağı sıralardayken ilk defa 2022’de ikinciliğe yükselen “**gelecek yıl fiyatı yükselebilecek ürün**” (%30) cevabı ise bu yıl neredeyse yerini korumuştur.

Hem global ölçekte hem de ülkemizdeki dalgalı enflasyon görünümünden dolayı fiyatların çok volatil seyrettiği bir piyasa ortamında bu durum anlaşılır görünmektedir. Eşzamanlı olarak “**geçen yıl fiyatı iyi olan ürün**” (%9) önemini kaybetmektedir. Çiftçilerin mevcut fiyattan ziyade oluşacak fiyatların seyrini takip ve tahmin etmeye çalışarak ürün tercihinin buna göre yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

²²<https://www.kkb.com.tr/urunler/tarim-kredileri-degerlendirme-sistemi>

Çiftçilerin fiyat seviyelerine olan ilgisini yorumlamak amacıyla TÜİK'in yayınladığı tarım ve gıda fiyat enflasyonlarında son iki yıldaki değişimler aşağıdaki grafikte gösterilmiştir (Şekil 13). Görüldüğü üzere girdi, üretici ve tüketici enflasyonlarındaki volatilité özellikle 2022 yılının başından itibaren artmış, yıllık bazda bazı aylarda iki katı aşan enflasyon seviyeleri gerçekleşmiştir. 2023 yılında üç endekste de yıllık enflasyon oranları ciddi anlamda hız kaybetmiş olsa da 2023'ün ikinci yarısında yeniden yükselişe geçmiştir. Çiftçilerin fiyat seviyelerine olan duyarlılığının ancak enflasyon makul patikalara indiğinde azalabileceği değerlendirilmektedir.

Şekil 13:
Türkiye'de Tarım ve Gıda Fiyat Enflasyonu (%)

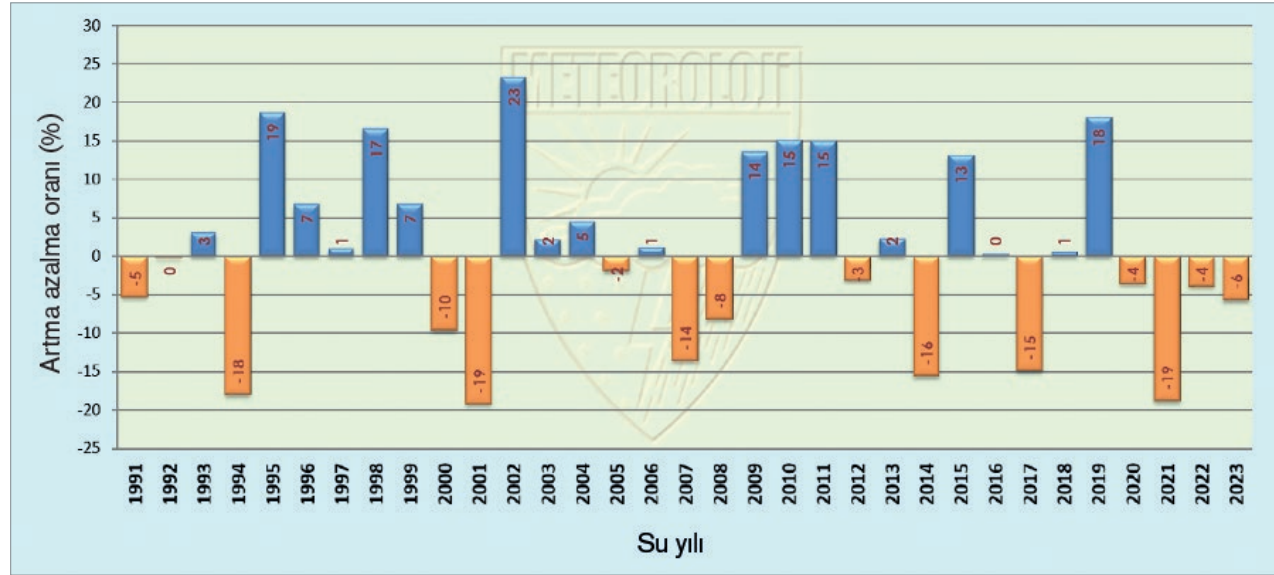
Kaynak: TÜİK

2023'te her ne kadar kuraklık yaşanmamış olsa da, yağış rejimlerindeki düzensizlikler (Şekil 14), ani hava değişimleri ve mevsim kaymaları çiftçileri "iklim değişikliği" olgusunun ve su probleminin kalıcı olduğu konusunda ikna etmiş gözükmektedir. 2020-2021 üretim sezonunda ülke çapında kuraklık yaşanmışken, 2021-2022 sezonunda kuraklık Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir kısmı ile sınırlı kalmıştır. 2022-2023 tarımsal sulama sezonuna ise ilk 6 ayda (Ekim-Mart) normalin %27 altında yağışla kurak şartlarda başlayan çiftçiler, 2023 Nisan ayından itibaren bu kez yer yer normal, yer yer normalin üstü seviyelerde yağış elde etmiştir. 2023'ün ekim ve kasım ayında tavlı toprakla hububat ekilişlerini sevinçle yapan çiftçiler yağmurun kara dönmesini beklerken, son 53 yılın en sıcak aralık²³ ayına maruz kalmıştır. Diğer yandan yeraltı sularında azalmanın devam ettiği de sahada çiftçiler tarafından dile getirilmektedir. Bütün nedenler "**az su isteyen/kuraklığa uygun ürün**" (%28), "**üretimi kolay/masrafı az ürün**" (%26) tercihlerinin yukarıda kalmasına neden olmaktadır. Nitekim, "**Diğer**"ı (%5) seçen çiftçilerin yaklaşık yarısı da "dayanıklı ürün", "sorunsuz ürün" gibi benzer cevaplarda bulunmuştur. "Diğer" şıkkının geri kalanında çiftçiler gerekçelerini "münavebeye (rotasyona) uygun", "iklime/bölgeme uygun" şeklinde ifade etmiştir.

²³1991-2020 arası aralık ayı normali ortalama 4,8 °C iken, 2023 Aralık ayı ortalaması 8,3 °C gerçekleşmiştir.

Şekil 14:

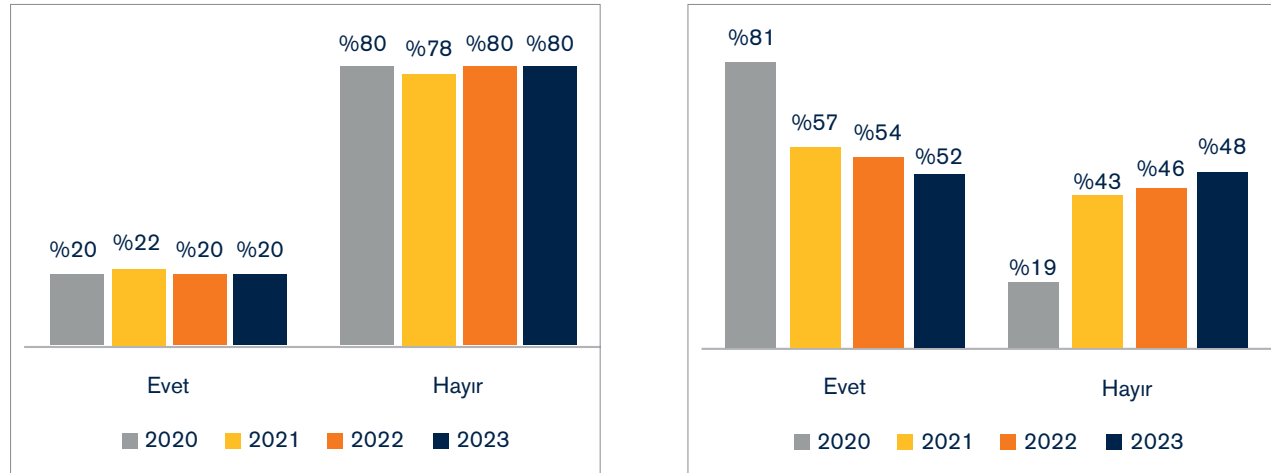
Türkiye geneli 1 Ekim-30 Eylül (12 aylık) yağışların normalleri ile karşılaştırılması

Kaynak: mgm.gov.tr/2023AlansalYagisDegerlendirmesi

Şekil 15:

Sözleşmeli üretim yapan çiftçiler (sol) ve sözleşmeli üretimden memnuniyet seviyeleri (sağ)

²⁴KKB'nin daha önceki raporları için tıklayınız: <https://www.kkb.com.tr/urunler/tarim-kredileri-degerlendirme-sistemi>

Ülkemizdeki çiftçilerin üçte birinin bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte gerçekleştirdiği, bu raporun daha önceki kısmında belirtilmiştir. Söz konusu bulgu ile uyumlu olarak araştırmaya katılan çiftçilerin %27'si "**hayvanlarının yem olarak yiyeceği**" ürünü tercih ettiğini belirtmiştir. Yine de oranın 2021'e göre azalıyor olması raporun önceki kısımlarında yapılan hayvancılık sektörü tespitleri ile uyusmaktadır.

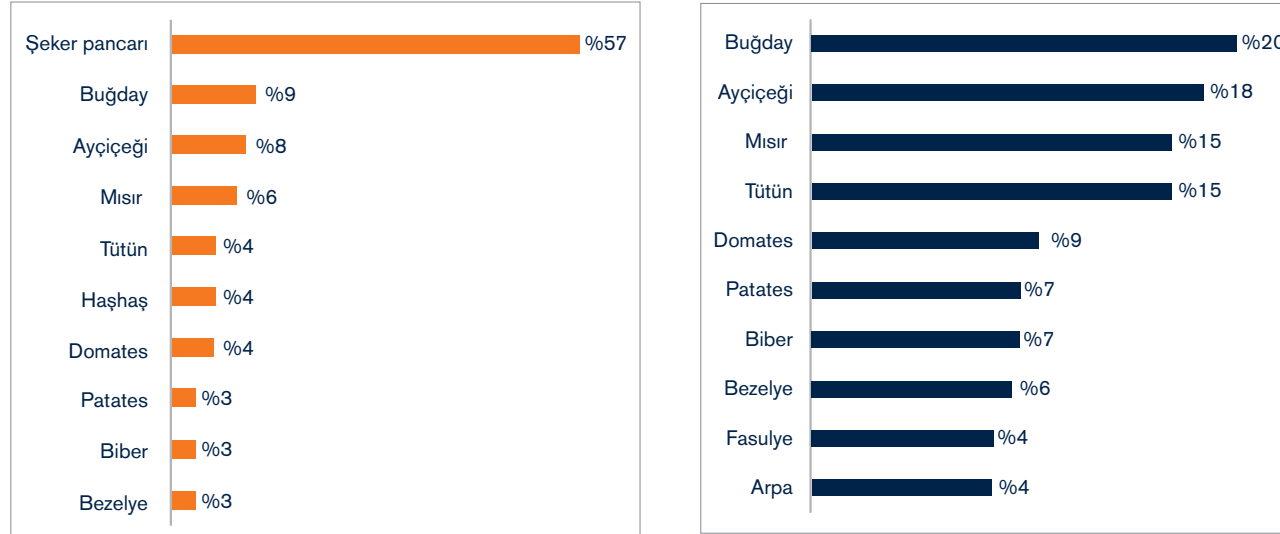
Ürün tercihinde "**sözleşmeli üretim yapılabilmesini**" dikkate alan çiftçi oranı geçen yıla göre artarak %12 olmuştur. Araştırmamızda sözleşmeli üretimin daha net incelenebilmesi için çiftçilere ayrıca sözleşmeli ürün üretip üretmedikleri ve bu üretim yönteminden memnun olup olmadıkları da sorulmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere, katılımcı çiftçilerin bu yıl da %20'si **sözleşmeli üretim** yapmaktadır ve oran geçtiğimiz yıllara göre benzer seviyelerde oluşmuştur (Şekil 15). Diğer yandan sözleşmeli üretimden memnuniyet seviyesinde aşağı yönlü bir trend izlenmektedir.

Sözleşmeli üretim yaptığını belirten çiftçilerin çoğu daha önceki araştırmalarda olduğu gibi, Türkiye'de kanunen sadece sözleşmeli ekilebilen **şeker pancarı** (%57) ürettiğini bildirmiştir (Şekil 16). 2022'de aynı rakamın %46 olması, bu yıl şeker pancarında TÜİK rakamlarına yansıyan %22'lik üretim artışı ile açıklanabilecektir. Grafikte pancardan sonra gelen sözleşmeli **buğday, mısır ve arpa** üretimi daha çok tohumluk için gerçekleştirilmektedir. Buğdayda tohumluğun yanı sıra organik buğday ve maltlık buğday, mısırdaki ve ayçiçeğinde ise çerezlik ve yağlık üretimlerde de sözleşmeli tarıma rastlanmaktadır. Geçmiş yıllarda ikinci veya üçüncü sırayı alan **domates** bu yıl irtifa kaybetmiştir. Domatesin sözleşmeli üretimi en çok salçalık domates için yapılırken, konservelik ve kurutulmuş domates için de sözleşmeli üretime rastlanmaktadır. Salçalık domates üretiminde uzun yıllardır yaşanan üretim maliyetinden kopuk "**sözleşmeli fiyat**" problemi daha önce 2022 yılı saha araştırması raporunda belirtilmiştir²⁴. Diğer yandan nihai ürün salçanın fiyatındaki fahiş artışlar üzerine

2022 Eylül ayında salça ihracatına bildirim (kayıt) ve aylık kota uygulaması getirildi. Uygulamanın devam etmesinin salça fabrikalarını tedirgin ettiği ve çiftçi tarafında da sözleşme için tereddüde yol açtığı kamuoyunda gündeme gelmiştir²⁵. Domatesin irtifa kaybetmesinde bu gibi üretim ve ticaret gelişmelerinin etkili olabileceği değerlendirilmektedir. Her durumda ilk 10 sözleşmeli ürün listesi büyük çoğunlukla aynıdır. Geçtiğimiz yıl ilk 10'da bulunan arpa ve hıyarın yerine bu yıl patates ve bezelye girmiştir.

Şekil 16:

Sözleşmeli ilk 10 ürün (sol) ve şeker pancarı ve haşhaş hariç sözleşmeli ilk 10 ürün (sağ)

Şeker pancarı ve **haşhaş** ülkemizde yasal olarak sadece sözleşmeli üretilebildiğinden, sözleşmeli ürünler listesinden bu ikisi çıkarıldığında yukarıda sağdaki grafik elde edilmiştir. Dolayısıyla iki grafiğin birbirinden tek farkı bu “zorunlu sözleşmeli” iki ürünün çıkarılmış olmasıdır. Esasen ülkemizde **tütün** üretimi de yasayla düzenlenmekte ve sözleşmeli üretilmektedir. Fakat sarmalık kıyma tütüne ve kişisel tüketim amaçlı tütüne belirli koşullar altında istisna tanınıyor olmasından dolayı sağdaki grafikte tütün korunmuştur. Grafikten şeker pancarı ve haşhaş çıkarıldığında ilk 10 listesine bezelyeden sonra olmak üzere fasulye ve arpa dâhil olmuştur.

Araştırmamızda ulaşılan çiftçilerin ürün tercihlerini etkileyen dinamikler, ürün tercihleri gibi bulguların Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 2024-2025 üretim sezonunda uygulamaya hazırlandığı “**planlı üretim**” modeli²⁶ öncesinde önemli ipuçları barındırdığı değerlendirilmektedir. Üretim planlama modelinin ana hatlarına yönelik düzenlemeler 23 Mart 2023 tarihi itibarıyla Tarım Kanunu'na yansıtılmıştır (Madde 7 ve Madde 13)²⁷. Buna göre, Bakanlık ülkemizdeki havzaların “su kısıtını” da dikkate alarak stratejik ürünlerde çiftçileri belirli ürünlere yönlendirecek bir yönetim modeline geçecektir. Yeni modelin en önemli bileşenlerinden birisi ise “**sözleşmeli üretim**” olacak, Bakanlık sözleşmeli üretimi özendirerek tedbirler alarak, sözleşmeli modellerin izlenmesi konusunda da aktif rol alacaktır.

²⁵www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sefer-levent/domates-ciftcisi-icin-karar-zamani

²⁶<https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/tarimda-uretim-planlasi-2024te-hayata-gecirilecek-824230.html>

²⁷<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5488&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

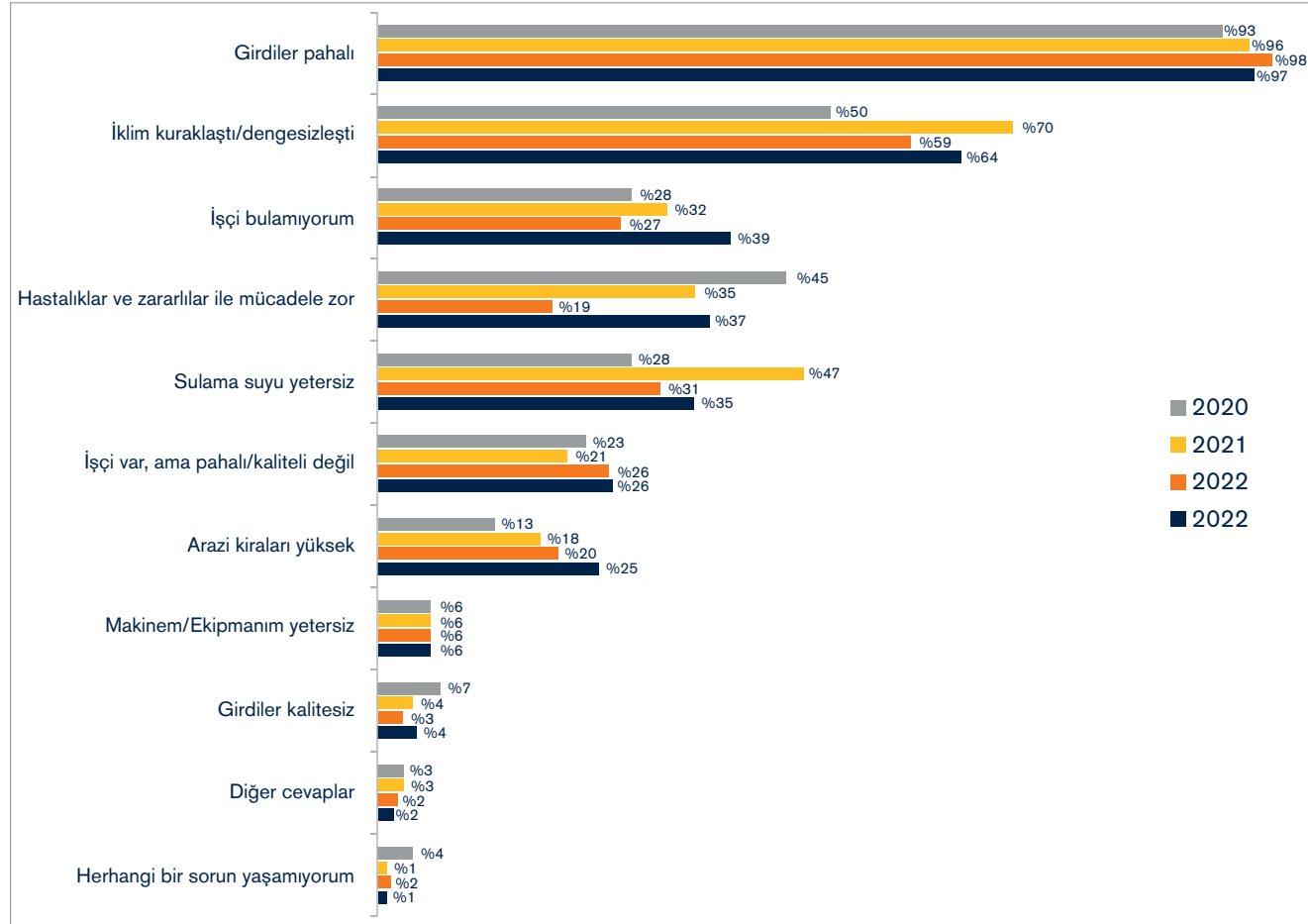

4.3. Çiftçilerin sektörel sorunları

KKB Tarımsal Görünüm Saha Araştırmalarında çiftçilerin sorunları tarımsal üretim “esnasında” (Şekil 17) ve üretim “sonrasında” (Şekil 21) olmak üzere değer zincirinin birbirini takip eden iki fazı için ayrı ayrı sorulmaktadır. Böylece üretime dayalı problemlerle hasat sonrası pazarlamaya dayalı sorunların analizleri ayrıştırılarak yapılabilmektedir. “Üretim esnası” için çiftçilere “Diğer” dâhil 10 farklı sorun seçeneği sunulurken, “herhangi bir sorun yaşamayan” çiftçiler için de ilave bir seçenek bulunmaktadır. Verilen cevapların sorunu daha güçlü şekilde temsil edebilmesi için çiftçi başına cevap sayısı en fazla beş adetle sınırlandırılmaktadır. Raporlama öncesi her bir cevabın oran hesaplamaları yapılırken öncelikle herhangi bir sorun yaşamadığını belirten çiftçiler sorun yaşayanlardan çıkartılmakta, akabinde her bir sorun, herhangi bir sorun bildiren toplam çiftçi sayısına bölünmektedir. Dolayısıyla grafikteki oranlar her bir sorunun çiftçilerin ne kadarı tarafından seçildiğini göstermektedir.

Şekil 17:

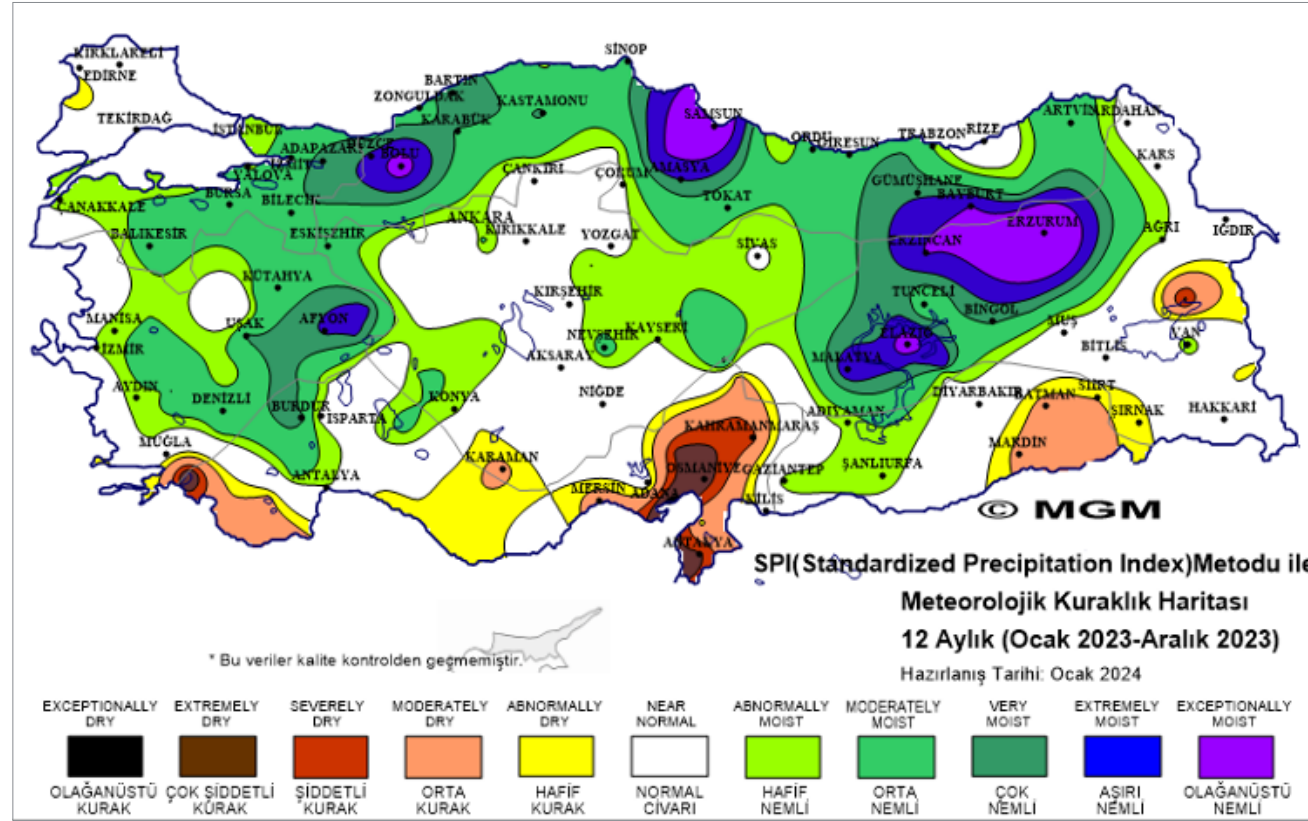
Çiftçilerin üretim esnasında yaşadıkları sorunlar

Yukarıdaki grafikte öncelikle “herhangi bir sorun yaşamadığını” (%1) belirten çiftçi oranının azaldığı görülmektedir. Dolayısıyla çiftçilerin %99’u en az bir adet sorun bildirmiştir. En çok bildirilen sorun ise “girdi pahalılığı” (%97) olmuştur.

“İklim kuraklaştı/dengesizleşti” (%64) seçeneği Türkiye’deki meteorolojik analizlerle uyumlu bir şekilde yağışın az ve kuraklığın hissedildiği yıllarda artmakta, sorun yaşanmayan yıllarda kısmen azalmaktadır. Son 3 yıldır tecrübe edilen dengesiz iklim ve hava koşulları daha önce yukarıda açıklanmıştır. Aşağıda görüleceği gibi 2023 yılı özelinde de bazı illerimiz normalin çok üstünde yağış elde ederken, bazı iller yılı kurak geçirmiştir (Şekil 18). Araştırmada “iklim” cevabına verilen tepkisel dalgalanmanın aynısı “sulama suyu yetersiz” (%35) cevabında da yaşanmaktadır.

Şekil 18:
2023 kuraklık haritası (Meteoroloji Genel Müdürlüğü)

“Hastalık ve zararlılarla mücadele zor” (%37) cevabı gerek zirai (agronomik) gerekse iklimsel gerekçelere bağlı kompleks bir yapıya sahiptir. Genel olarak, iklimin kurak veya yağışların dengeli olduğu yıllarda hastalık ve zararlıların azaldığı bilinen bir gerçektir. Ülkemizde 2020-2021 üretim sezonunda şiddetli bir kuraklık yaşanmasının ardından 2022’de aylık olarak düzenli bir yağış rejimi elde edilmiştir. Saha araştırmalarına önceki yıllarda verilen cevapların bu gerçeğe örtüştüğü düşünülmektedir. Benzer şekilde yağışların dengesiz gittiği 2022-2023 sezonunda ise bu cevabın oranı artmıştır. İlerleyen araştırmalarda hastalık-iklim korelasyonu takip edilmeye devam edilecektir. Diğer yandan, bitkilerin zamanla herbisit ve pestisitlere direnç geliştirmesi nedeniyle farklı hastalık veya zararlıların zaman zaman sahayı domine ettiği de bir gerçektir. Bu nedenle bu cevapta elde edilen bulguların her durumda tarımsal saha bilgisi ve know-how ile birleştirilmesi gerekmektedir.

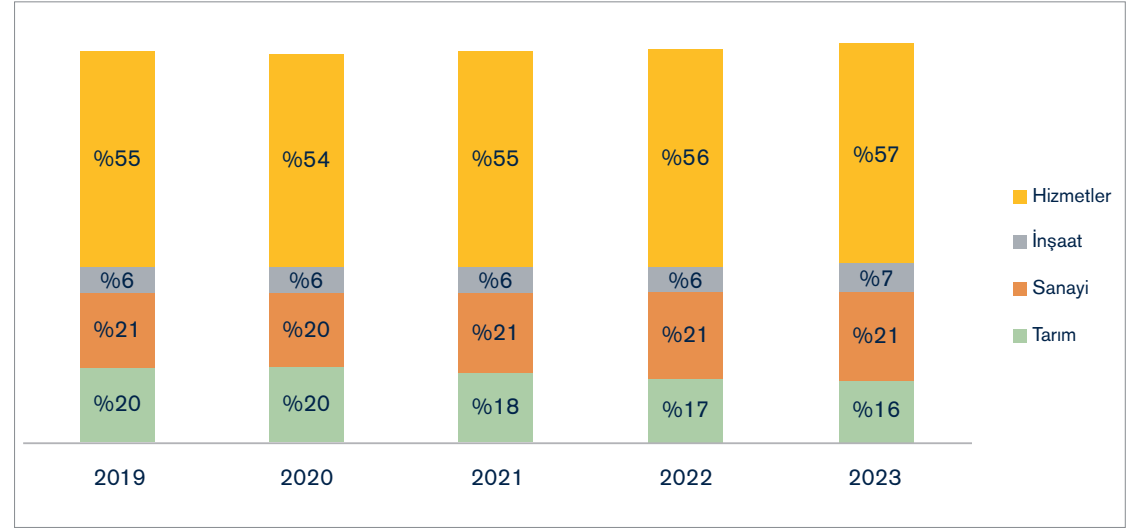
Üretim esnasında öne çıkan bir başka husus “tarımsal işgücüne” yönelik problemlerdir. Bu yılki araştırmada her 10 çiftçiden dördü “işçi bulamamaktan” (%39) yakınmıştır. “İşçi var ama pahalı/kaliteli değil” seçeneği ise geçen yılki seviyesini korumuştur. Tüm dünyada olduğu gibi kırsaldan şehre göç ülkemizde de güncel bir temadır. Fakat bu olgunun tarımsal istihdam piyasasına etkisinin detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Genel olarak ülkemizde tarım sektöründe çalışan sayısının ve oranının kademeli olarak düştüğü bilinmektedir (Şekil 19). Diğer yandan oluşan istihdam açığının bir kısmının göçmenler tarafından telafi edildiği de sahada gözlenmektedir. Bu alanda kapsamlı bir veri bulunmasa da Türkiye’deki göçmenlerin çok sınırlı bir kısmının tarımda istihdam edildiği farklı araştırma ve projelerden takip edilebilmektedir. Tarımsal işletmelerin istihdam kapasitesi ve işgücü ihtiyacı tüm gerekli faktörler (ücret, çalışma koşulları, eğitim ihtiyacı, toplumsal entegrasyon vb.) dikkate alınarak ayrıca araştırılmalıdır.

Üretim sürecinde hissedilen sorunlarda son olarak “arazi kiralarnı yüksek” bulan çiftçi oranı dikkati çekmektedir (%25). Oranın yükselişinin yüksek enflasyon ortamına bağlı olduğu düşünülmektedir. Nitekim tarımsal arazi de bir gayrimenkul tipidir ve gayrimenkul pazarındaki fiyat artışlarından etkilenmesi doğaldır. Diğer yandan tarımsal arazi kiralamanın azalmadığı, hatta artış trendinde olduğu da daha önce gösterilmiştir. Hükümetin yeni ekonomi politikası sayesinde enflasyonun düşüş trendine girmesi halinde bu alanda da arz (kiralabilecek tarımsal arazi) ve talebin (söz konusu araziye kiralamak isteyen üretici) birbirini dengeleyeceği değerlendirilmektedir.

Çiftçiler tarafından “girdi enflasyonu”nun her yıl yüksek oranda dile getiriliyor olması, araştırmamızda bu sorunu incelemek için ilave bir adım daha atılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu amaçla ilk defa 2022 yılında çiftçilere “girdi pahalılığı sizi nasıl etkiledi?” sorusu yöneltilmiştir. Bu soru sayesinde bir yandan girdi enflasyonunun çiftçinin üretim davranışı üzerindeki etkisinin ölçülebilmesi hedeflenirken, diğer yandan girdi pahalılığı cevabının test edilmesi amaçlanmaktadır, çünkü girdi enflasyonu artık küresel bir olgu ve algı haline dönüşmüş durumdadır.

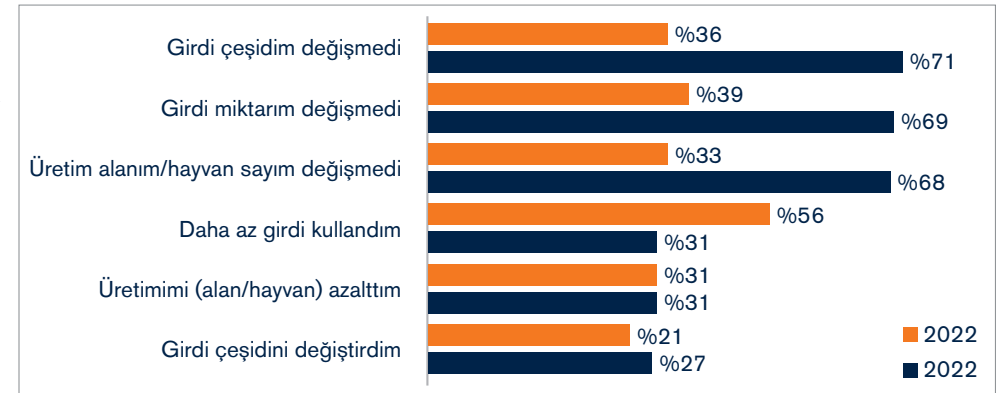
Girdi pahalılığı sorusuna son iki yılda verilen cevaplar yukarıdaki gibi birleştirilmiştir (Şekil 20). 2022 yılında “daha az girdi kullandım” cevabı öne çıkarken, 2023’te aynı oran çok düşmüş (%31) ve çiftçinin mevcut girdi fiyat seviyelerine olumsuz bir tepki vermediği görülmüştür. Diğer yandan, çiftçinin daha uzun vadeli kararlarını anlamamıza yarayabilecek olan “üretimimi azalttım” sorusu ise benzer bir seviyede kalmıştır. Bu soruda doğrulanmış trendlere ve analizlere erişmek için henüz çok erken

Şekil 19:
Türkiye’de toplam istihdamın sektörlere dağılımı

Kaynak: TÜİK

Şekil 20:
“Girdi pahalılığı sizi nasıl etkiledi?” sorusuna verilen cevaplar

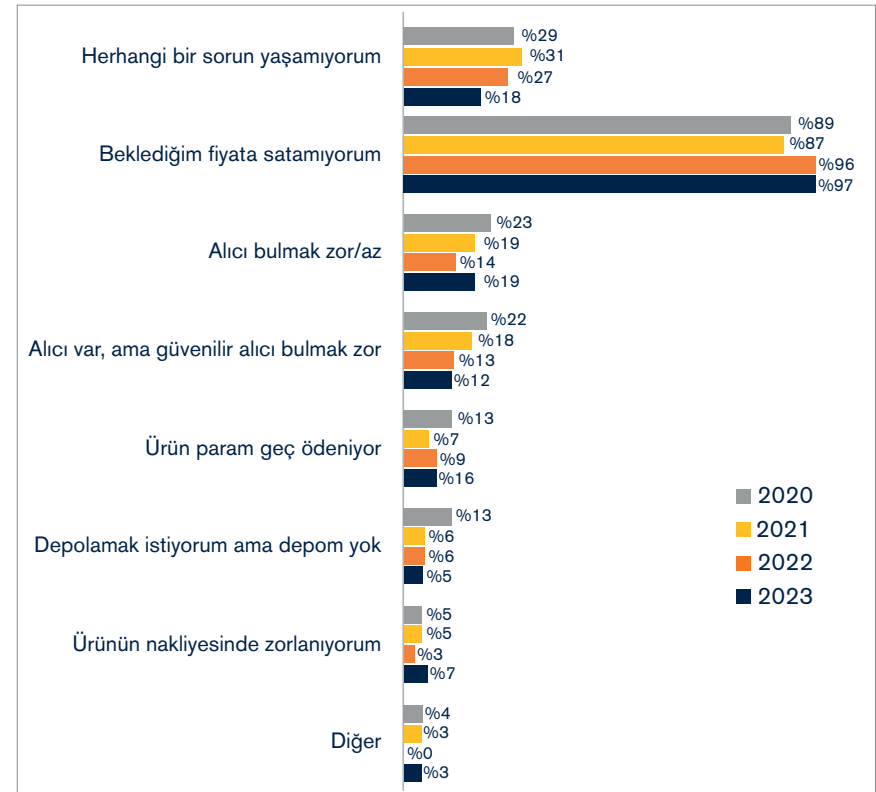
olsa da şimdilik elde edilen bulgunun kısa vadeli **tarımsal girdi fiyat endeksi** (Tarım-GFE) ile uyumlu gözüktüğü söylenebilecektir. TÜİK verilerine göre, Tarım-GFE 2022 Eylül ayında %138 ile zirve noktasına ulaşmışken, oran 2023 Kasım ayı itibarıyla %39'a düşmüştür.

Enflasyon literatüründe kısa ve uzun vadeli **fiyat beklentilerinin** birbirinden farklılaştığı birçok kez ispatlanmıştır. Bilim insanları, firmaların ve hane halklarının üretim ve harcama kararlarını da buna bağlı olarak farklı şekillerde aldığını düşünmektedir. Enflasyon yukarı ve aşağı yönlü yüksek dalgalı bir seyir izlediğinde beklentileri çıpalamak zorlaşmaktadır. Buna karşın, çiftçilerin kısa vadede enflasyon beklentilerini en hızlı yansıtabileceği alanın kısa vadeli girdiler (gübre, sulama miktarı vb.) olduğu düşünülmektedir. Örneğin, enflasyonun hızlı arttığı dönemde çiftçinin girdi harcamasını azaltması, tam tersine enflasyonun dinginleştiği zamanlarda ise yeniden artırması beklenebilecektir. Beklentilerin uzun vadede bozulması ise üretim kapasitesi ve duran varlıklarda bir gerilemeye yol açabilecektir. Bu gibi hipotezleri incelemek ve doğrulamak için elbette detaylı bir veri setine ve uzun bir zaman serisine ihtiyaç bulunmaktadır. Dünyada bu alanda çok fazla çalışma olmasa da, bazı ülkelerde tarım işletmelerinin sadece mevcut durumunu değil beklentilerini ölçen başarılı örnekler de rastlanmaya başlanmıştır²⁸. Meselenin teorik boyutuna daha fazla zaman ayırmadan, ülkemizde 2020 yılının başından itibaren tarımsal girdi enflasyonunun (Tarım-GFE) resmî olarak açıklanmaya başladığını hatırlatmakta fayda vardır. TÜİK'in bu endeksinde veri miktarı arttıkça girdi enflasyonu analizleri de kolaylaşacaktır ve daha kaliteli hale gelecektir. Araştırmamız bu doğrultuda TÜİK'in çabalarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Sektörel sorunların ikinci aşaması olarak, çiftçilerin “**üretim sonrasında**” karşılaştıkları problemlerin dağılımı aşağıda sunulmuştur (Şekil 21). Daha önceki sorularda olduğu gibi, her çiftçiden kendisi için en önemli sorunu/sorunları toplayabilmek için çiftçilerden toplam sekiz seçenekten en fazla dördünü seçmeleri talep edilmiştir. Sorunlara ait oranlar hesaplanırken öncelikle bu soruya cevap veren toplam çiftçi sayısından “**herhangi bir sorun yaşamıyorum**” (%18) diyen çiftçiler çıkarılarak “herhangi bir sorun bildiren” çiftçilerin sayısı bulunmuştur. Akabinde her bir cevap sayısı herhangi bir sorun bildiren bu çiftçi sayısına bölünmüştür. Bu nedenle grafikteki oranlar cevapların cevap sayısına oranını değil, çiftçi sayısına oranını göstermektedir.

Cevapların analizinden önce, raporun başlangıcında da belirtilen bu yılki araştırmaya özgü metodoloji değişikliğinin yeniden hatırlatılmasının faydalı olabileceği değerlendirilmektedir. 2022 ve daha önceki araştırmalarda anketler Mayıs-Ağustos arasında uygulanırken, 2023 ile birlikte Ekim-Aralık arasına kaydırılmıştır. Böylece hasat sonrasında oluşan çiftçi davranışlarının ve algılarının daha güçlü yakalanması hedeflenmektedir.

Şekil 21:
Çiftçilerin üretimden sonra yaşadıkları sorunlar

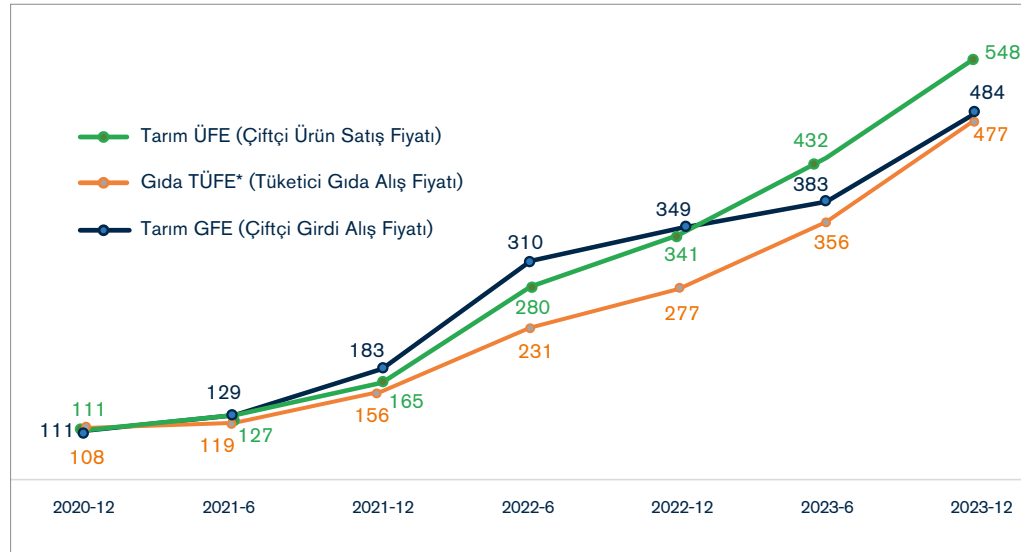

²⁸ABD'de 2015 yılında hayata geçen "Ag-Economy Barometer" için tıklayınız: ag.purdue.edu/ageconomybarometer/

Sektörel sorunların ikinci aşaması olarak, katılımcı çiftçilere “üretim sonrasında” başka bir deyişle hasattan sonra hangi problemlerle karşılaştıkları sorulduğunda, önceki yıllarda olduğu gibi **“beklediğim fiyata satamıyorum”** (%97) en yüksek çıkan cevap olmuştur. Hatırlanacağı üzere, katılımcılar üretim esnasında en çok karşılaştıkları sorunun da yüksek girdi fiyatları olduğunu belirtmiştir. Her iki cevap birbirinden ayrı olarak ele alınmamalıdır. Çiftçinin hasattan sonraki fiyat beklentisi üretim yaparken maruz kaldığı girdi enflasyonu ve üretim maliyetiyle birlikte değerlendirilmelidir. Dolayısıyla çiftçi açısından asıl odak noktasının **“kârlılık”** olduğu değerlendirilmektedir. Zira, son iki yılda gerek **Tarım-ÜFE** (çiftçinin ürün satış fiyatı endeksi) gerekse Tarım-GFE (çiftçinin girdi maliyeti endeksi) 2022’nin son çeyreğinde tepe noktalarına ulaşmıştır²⁹. Fiyat endeksleri kârlılığın bir ölçütü değildir, fakat kâr beklentilerinin çıpalanmasını zorlaştırmaktadır. Keza çiftçinin fiyat ve kârlılık beklentilerini tüketici fiyatları da (**Gıda-TÜFE**) etkilemektedir. Kendi ürününün tüketiciye hangi fiyatlardan ulaştığını gören çiftçi, yeterli finansal okuryazarlık ve değer zinciri analizi yetisine de sahip değilse her durumda hak ettiği fiyata erişemediğini düşünebilecektir. Diğer yandan, TÜİK verilerine göre Tarım-ÜFE (aşağıdaki grafikte yeşil çizgi) son iki yılda Tarım-GFE’den (mavi çizgi) ve Gıda-TÜFE’den (turuncu çizgi) daha hızlı yükselmiştir (Şekil 22). Bir başka deyişle, tarımsal girdi enflasyonu tarımsal ürün satış fiyatlarına yeteri ölçüde yansıtılmış durumdadır. Bütün bu veriler, Türkiye tarım sektöründe kârlılık analizlerine daha fazla önem verilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Ülkemizde tarımsal işletmelerin ekonomik analizi ve kârlılığı üzerine yapılan çalışmalar çok sınırlıdır.

Şekil 22:

Türkiye’de tarım ve gıda fiyat endeksleri

Kaynak: TÜİK

*Tarım ÜFE ve Tarım GFE’de baz yılı 2020’dir. Gıda TÜFE’nin 2003=100 olan baz yılı 2020 olacak şekilde yeniden hesaplanmıştır.

“Üretim sonrasında” (Şekil 21) fiyat beklentilerinin dışında bu yıl çiftçiler alıcılara ve pazara ulaşmada 2022’ye göre daha fazla zorlandıklarını belirtmişlerdir. **“Alıcı bulmak zor/alıcı az”** (%19), **“ürün param geç ödeniyor”** (%16) ve **“ürünü nakliye etmekte zorlanıyorum”** (%7) cevaplarındaki artışlar buna işaret etmektedir. Ülkemizde 2023’e rekolte kaygıları ile başlanmışken, iyi iklim koşulları sayesinde hububat ve bazı endüstriyel bitkilerde beklenenden daha fazla üretim elde edilmiştir. Diğer yandan ürün fiyatlarındaki artışlar uluslararası fiyatlarla birlikte yavaşlamıştır. 2022’nin tam tersi olan böylesi bir ortamda alıcıların talebinde azalma olduğu, çiftçiden ürün satın alan alıcıların ise ödemeleri geciktirmiş olabileceği değerlendirilmektedir.

²⁹Tarım GFE 2022 Ekim ayında (%138), Tarım-ÜFE 2022 Kasım ayında (%169) tepe noktalarını görmüştür.

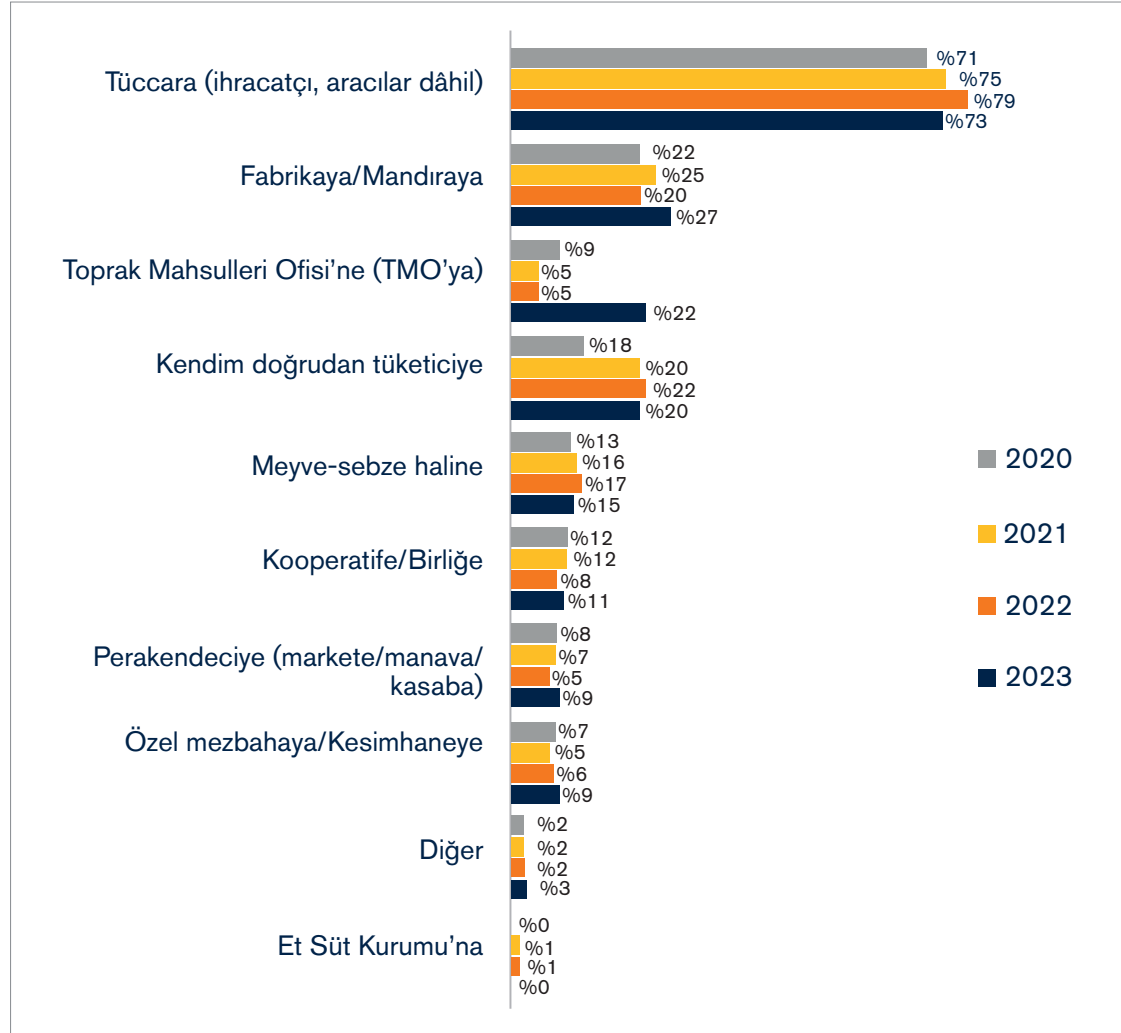

4.4. Çiftçilerin ürün satış kanalları, tahsilat yöntemleri ve tarım dışı geliri

Bu bölümde çiftçilerin pazarlama, tahsilat ve gelirleriyle ilgili sorulara verdikleri cevaplar sunulacaktır. Tarım sektöründe her bir ürün ya da ürün grubunun hâlihazırda kurulu ve işleyen bir değer zinciri bulunmaktadır ve bu zincirde çiftçilerden ürünleri satın alan belirli alıcı tipleri yer almaktadır. Alıcıların özellikleri ve sayısı her bir tarımsal ürünün depolanma imkânı, tüketim şekli, sanayi kolu, tüketici pazarının büyüklüğü ve lokasyonuna göre şekillenmektedir. Çiftçiler ürün tipine ve kendi pazarlama bilgileri ve altyapılarına göre ürünlerini bazen bir aracıya (toplayıcıya) ya da işleyiciye, bazen ise doğrudan perakendecilere veya tüketicilere satabilmektedir. Bazı ürünlerde çiftçiler sezon içerisinde aynı ürünü birden çok tipte alıcıya da pazarlayabilmektedir. Örneğin, çiftçinin satışa sunduğu tahıl ürünleri tahıl tüccarları, TMO ve un-makarna-unlu mamuller fabrikaları tarafından paylaşılmaktadır. Dolayısıyla alıcı tipi bazen ürüne bağımlı olarak baştan belirlenmiş durumdadır, bazen ise çiftçinin tercihin, kapasitesine ve becerisine göre şekillenmektedir. Bu öncül açıklamalar, aşağıda sunulacak araştırma sonuçlarını değerlendirmeden önce bu raporun okuyucuları için temel varsayımlar olarak sunulmaktadır, çünkü alıcı (talep) piyasalarını anlamak ve bu piyasalarda değişim ve dönüşümlerin hızlı olmadığını bilmek, bu bölümde sunulacak bulguları daha doğru analiz etmek açısından önemlidir.

Şekil 23:

“Ürününüzü nereye satıyorsunuz?” sorusuna verilen cevaplar

KKB araştırmalarının en başından bu yana en büyük ürün alıcısı tarımsal **tüccarlar** olmuştur. Tarımsal coğrafyanın büyük, buna karşılık tarımsal işletmelerin küçük ve dağınık olduğu bir sektörde bu durum çok doğaldır. Tarımsal tüccarlar özellikle hububat, baklagil ve ihracat amaçlı meyvelerde en yaygın alıcıdır. Yine de oranın (%73) geçen yıla göre azaldığı görülmüştür. Bu azalışta en önemli etkenin **Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)** olduğu sanılmaktadır (%22). 2022 araştırmamızda yedinci sırada olan TMO bu yıl üçüncülüğe tırmanmıştır. Nitekim, 2022 yılına kadar yılda ortalama 2-3 milyon ton ürün alan TMO'nun bu yıl tarihi bir rekor kırarak 13 milyon ton civarında hububat aldığı otoritelerce açıklanmıştır. Daha önce açıklanan gerekçelerden dolayı tüccarın da alımda pasif davranması ve düşük fiyatlar teklif etmiş olması halinde çiftçinin bu yıl TMO'yu daha fazla tercih etmesi doğal bulunmuştur. Diğer yandan, en büyük ikinci alıcı olan **“işleyicilerin”** de (fabrika, mandıra vb.) oranını artırdığı görülmektedir. 2023'te tüccarla alışverişin azalmasında bu faktörün de etkili olduğu tahmin edilmektedir. Ülkemizde yaş meyve ve sebzenin büyük kısmı **“meyve-sebze toptancı haline”** (%15) satılmaktadır. Hallerde “komisyoncu” veya “tüccar” sıfatıyla konuşlanmış alıcılar bu ürünleri perakende sektörüne (manav, süpermarket, otel, restoran vb.) satmaktadır. Yasal olarak bir hal komisyoncusu ile tüccarı arasındaki fark, satın alınan ürünün sahipliği ile alakalıdır. Komisyoncu resmiyette ürünün satışına sadece aracılık etmekte, ticaret riskini üzerine almamakta ve satış bedeli üzerinden (yani çiftçiden) belirli oranda komisyon almaktadır. Tüccar ise ürünü kendi nam ve hesabına çiftçiden satın alan ve kendi koşullarıyla perakendeciye veya bazı ürünlerde işleyicilere satan kişidir. Ülkemizde gerek çiftçilerin gerekse tüketicilerin tarımsal değer zincirlerindeki bu gibi tanımlar ve ürün akışları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları zaman zaman basında gündem olan tartışmalardan anlaşılmaktadır. Alıcıların kanunun çizdiği çerçeveye ne kadar uyduğu, çiftçiyi ve tüketicileri ne kadar bilgilendirdiği önemli bir soru işaretidir. Finansal okuryazarlık seviyesi sınırlı olan çiftçilerin ve tüketicilerin karmaşık alıcı piyasası ve “asimetrik enformasyon” ortamı içerisinde pazarlama ve fiyat analizi yapabilmesi çok güçtür.

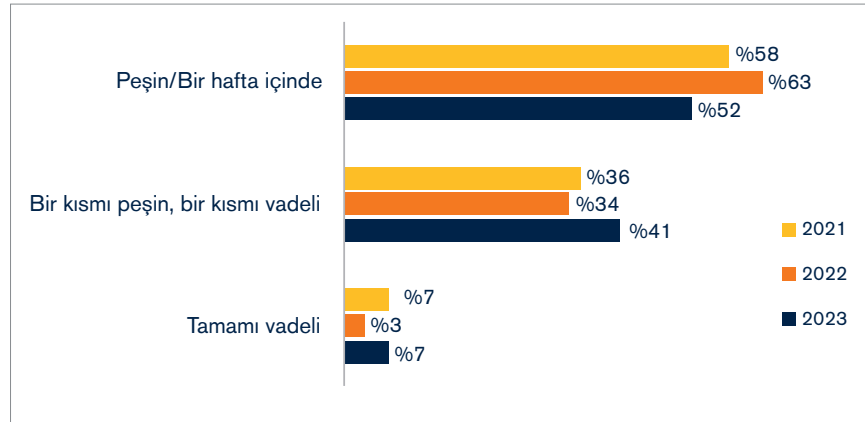
Ürününün daha fazla “katma değer” elde etmeyi isteyen çiftçiler, eğer ürünleri de buna uygun ise **“perakendecilere”** veya **“doğrudan tüketiciye”** satış yapmayı tercih etmektedir. Saha araştırmalarımızda şimdiye kadar ürününü doğrudan perakende sektörüne sunan çiftçi oranı yıllar itibarıyla %5-%9 arasında salınıırken, doğrudan tüketiciye giden çiftçi oranı %18-%22 arasında değişmiştir. 2023'te 2022'ye göre doğrudan tüketiciye satış kısmen azalırken, perakendeciye satış yükselmiştir. Sadece belirli ürünler doğrudan tüketiciye satılabileceğinden, buradaki azalışın bir kısmının perakendeciye satıştan kaynaklanabildiği değerlendirilmektedir. Yine de gerek dijital okuryazarlıktaki artışın gerekse de pandeminin etkisiyle doğrudan tüketiciye satışların önemli bir seviyeye ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Çiftçinin satış yaptığı **ortalama alıcı tipi** sayısı 2020'de 1,6, 2021 ve 2022'de 1,7 bulunmuşken, 2023'te aynı sayı 1,9'a yükselmiştir.

Çiftçilere bir sonraki soruda satış yaptıkları bu aktörlerden ürün bedellerini ne kadar sürede tahsil ettikleri sorulmuştur. Buna göre 2023'te **"peşin satışlar"** 2022'ye göre azalırken (%52), **vadeli satışlar** (tamamen veya kısmen) artmıştır (Şekil 24). Araştırmamızda bir haftaya kadar yapılan tahsilatlar peşin, daha geç yapılan ödemeler vadeli kabul edilmektedir. Pandemi etkisinin yok olduğu, enflasyon seviyelerinin hâlâ yüksek ama düşüşte olduğu, talep piyasasının önceki kadar istekli olmadığı bir piyasa ortamında bu sonuç şaşırtıcı görülmemiştir. Diğer yandan, 2023'te en büyük hububat alıcısı olan TMO geçtiğimiz yıllarda 10 günde ödeme yaparken, bu yıl 30 gün sonra ödeme yapacağını bildirmiştir. Kurumun beklenenden çok daha fazla alım yapması sonucunda bazı lokasyonlarda ödemelerin 40-45 güne kadar sarktığı çiftçiler tarafından dile getirilmiştir. Araştırmamızda peşin alımdaki azalışın nedenlerinden birisinin de bu olabileceği değerlendirilmektedir.

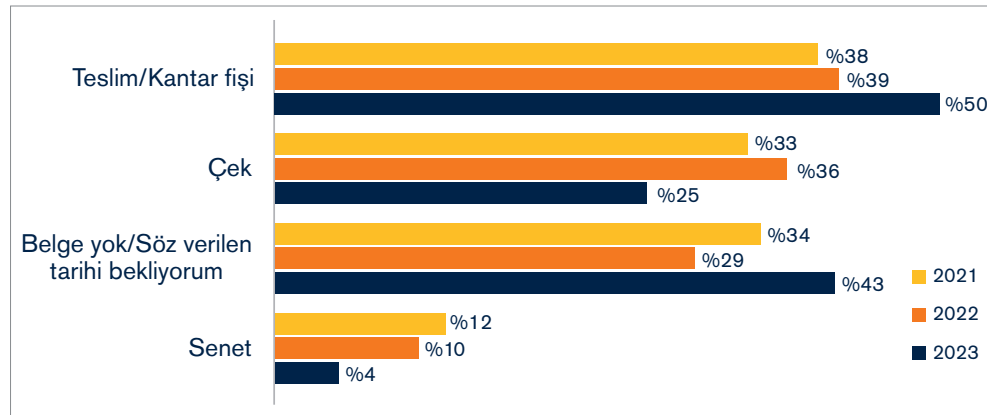
Şekil 24:

Çiftçilerin ürün bedeli tahsilat şekli

Şekil 25:

Tamamen veya kısmen vadeli satış yapan çiftçilerin alacak belgesi çeşidi

Bir sonraki soruda peşin satan çiftçiler hariç tutularak, tamamen veya kısmen vadeli satış yapan çiftçilere alacakları için alıcılardan hangi "belgeyi" aldıkları sorulmaktadır. Bu yıl **"belge almadığını"** (%43) söyleyen çiftçilerle **"teslim/kantar fişi"** (%50) aldığını belirten çiftçiler başı çekmiştir (Şekil 25). Resmî olarak alacak belgesi (kıymetli evrak) hükmünde olan **"çek"** (%25) ve **"senet"** (%4) oranları ise düşmüştür.

Esasen bir alacak belgesi hükmünde olmayan **"teslim/kantar fişi"** 2019 ve 2020 yıllarındaki saha araştırmamızda çiftçiler tarafından çokça dile getirilmesi nedeniyle ilk defa 2021 yılında seçenekler arasına eklenmiştir³⁰. Teslim fişi uygulamada çiftçilerin ürününü alıcıya teslim ettiğini ispat etmeye yarayan bir belgedir. Diğer yandan teslimin nedeni "emanet" değil "satış" ise esasen çiftçinin alması gereken "fatura" hükmündeki "müstahsil makbuzu"dur. Örneğin TMO'ya yapılan ürün teslimlerinde kurum öncelikle teslim aşamasında çiftçilere ürünün çeşidini, ağırlığını, baremini ve kalite özelliklerini gösteren bir analiz fişi sunmaktadır. Nitekim bu yıl teslim/kantar fişi seçeneğindeki artışın önemli nedenlerinden birinin TMO'ya yapılan satışlar olduğu değerlendirilmektedir. TMO tarafından yapılan ürün kabulünün nedeni "satın alma" ise kurum ilerleyen günlerde çiftçi adına ürünün toplam bedelini, vergi (stopaj) ve diğer kesintilerini, net ödenecek tutarı da gösteren bir müstahsil makbuzu düzenlemektedir. Böylece fiili ödeme ne zaman yapılırsa yapılsın, çiftçinin alacağı hukuki olarak kesinleşmektedir. Araştırmamızda bu konunun irdelenmesinin nedeni tarım sektöründe yer yer görülen tahsilat problemlerine dikkati çekmektir. İlerleyen kısımda doğrudan bu soruna yönelik olarak çiftçiye yöneltilen bir başka soru daha sunulacaktır.

³⁰kkb.com.tr/tarim-kredileri-degerlendirme-sistemi

Tablo 6:

Tamamen veya kısmen vadeli satış yapan çiftçiler

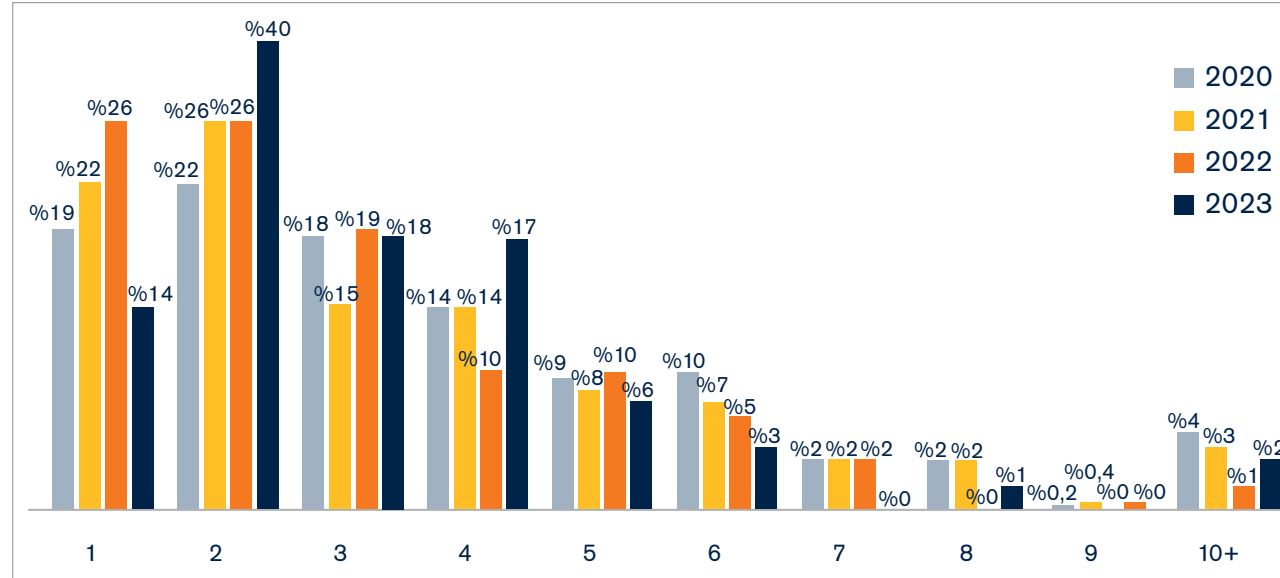
	2020	2021	2022	2023
Tahsilat süresi	3,5 ay	3,3 ay	2,8 ay	2,8 ay
Tahsilat sayısı	2,6 seferde	2,8 seferde	2,0 seferde	1,6 seferde

Vadeli satış yapan çiftçilere alacaklarını toplamda “**kaç ayda**” ve “**kaç seferde**” (parçada) tahsil ettikleri de sorulmaktadır. 2020 yılından bu yana tahsilat süresi ve sayısında bir düşüş trendi olduğu görülmektedir (Tablo 6). Bu yıl tahsilat sayısını düşüren en önemli faktörün çiftçilerden beklenenden çok daha fazla hububat alımı yapan TMO olduğu tahmin edilmektedir, zira kurum ödemelerini tek seferde gerçekleştirmektedir. Volatilitenin ve enflasyonun yüksek olduğu bir ortamda daha hızlı tahsilat yapılabilmesi çiftçilerin lehinedir. Tam tersine ödeme vadesinin uzaması ve parçalı hale gelmesi ise çiftçi açısından tahsilat riskini ve bir sonraki üretim sezonu için finansman riskini artırmaktadır.

Tahsilat süresi açısından ayların dağılımı ise aşağıdaki grafikte gösterilmiştir (Şekil 26). Bu yıl **ikinci ayda** yapılan tahsilatların oranı gözle görülür biçimde yükselmiştir. Diğer yandan dördüncü ayda tahsilat oranının artması, beşinci ve altıncı aylarda yapılan tahsilatların kısılmasına bağlı olabilecektir.

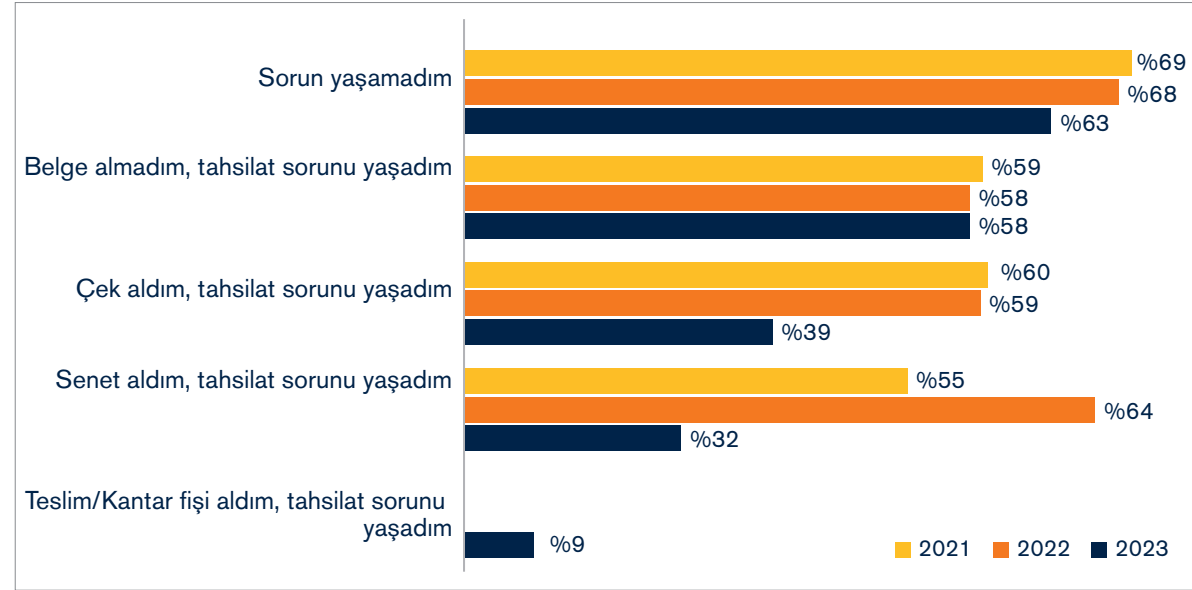
Şekil 26:

Vadeli satış yapan çiftçilerin tahsilat süresi (ay sayısı)

Şekil 27:

Vadeli satış yapan çiftçilerin tahsilat problemi

Vadeli satış yapan çiftçilere herhangi bir **tahsilat problemi**³¹ yaşıyıp yaşamadıkları sorulduğunda aşağıdaki sonuç elde edilmiştir (Şekil 27)³². Çoklu seçime imkân tanınan bu soruda geçmiş yıllarda olduğu gibi çiftçilerin yaklaşık üçte ikisi (%63) herhangi bir problem yaşamadıklarını belirtmiştir. Geri kalan çiftçilerde ise alacak belgesi bazında (ya da belgesiz satışta) tahsilat problemi ölçülmektedir. Ölçülen oran, tahsilat probleminin sadece ilgili belge tipini alan çiftçiye oranıdır. Sözgelimi, 2023'te çek alan çiftçilerin %39'u herhangi bir tahsilat problemine maruz kaldığını belirtmiştir.

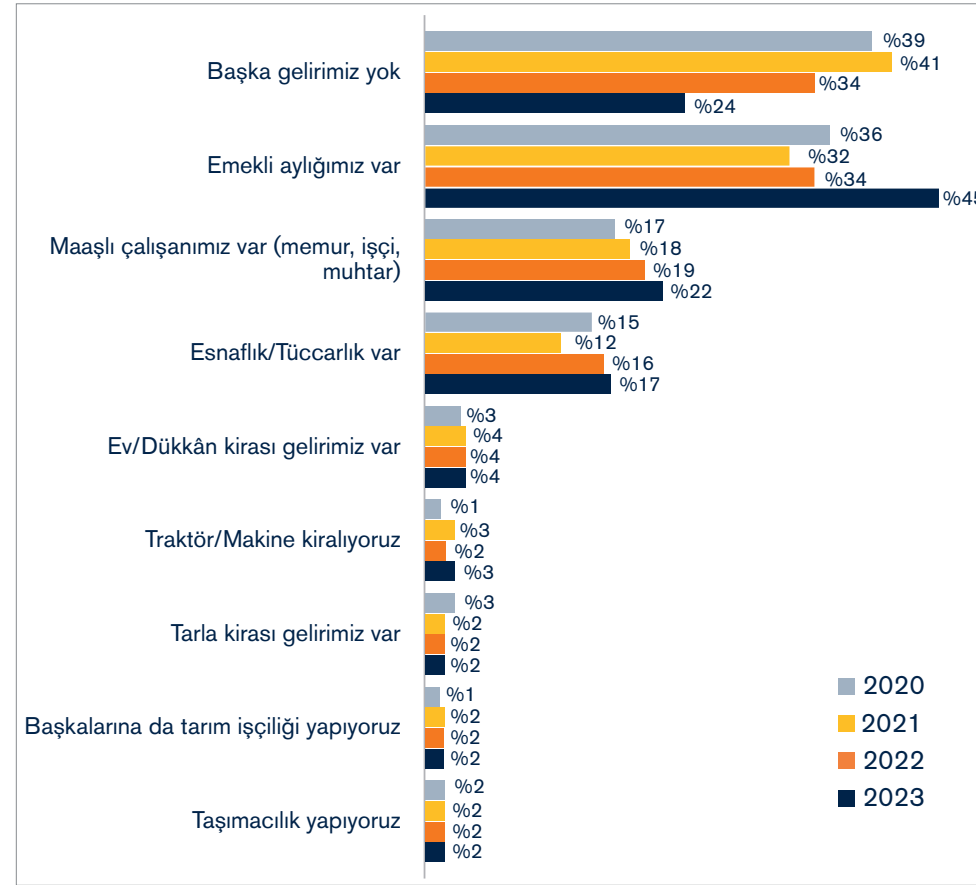
Grafikte görüldüğü üzere, 2023'te **çek veya senet alan** çiftçilerde tahsilat sorunu azalırken, belge almayanlarda önceki yıllara yakın bir seviye gözlenmiştir. Bu yıl elde edilen bu sonuç, önceki yıllarda gözlenen “çek-senet alanlarla belge almayanlar arasında tahsilat problemi açısından bir fark olmadığı” önermesine ters bir durum teşkil etmektedir. Arzın kısıtlı olduğu, enflasyonun hızla yükseldiği, dolarizasyonun arttığı bir piyasa ortamında tahsilat problemleri ile belge tipi arasındaki korelasyon azalırken, tersi bir durumda farklı sonuçlar elde edilebilmektedir. Bu konuda daha somut önermeler yapabilmek için önümüzdeki yıllarda elde edilecek veriler takip edilmeye devam edilecektir. KKB saha araştırmaları çiftçilerin finansal okuryazarlığının artırılarak maruz kaldıkları finansal risklerin azaltılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle çiftçilerin alacak belgelerini ve kıymetli evrakları tanıması, yasal haklarını bilmesi önemli görülmektedir. Nitekim KKB “risk raporu”, “çek raporu”, “karekodlu çek sorgulama” gibi hizmetlerle ülkemizde ödeme risklerinin azaltılması ve nakit akışının güçlendirilmesine katkı sağlamaya çalışmaktadır.

³¹Tahsilat problemi üç farklı şekilde yaşanabilmektedir: 1- gecikme 2- kısmen ödememe 3- tamamen ödememe.

³²Teslim/Kantar fişi aldım, sorun yaşıdım” seçeneği ilk defa 2023 yılında seçeneklere eklenmiştir. Teslim/Kantar fişi bir alacak belgesi olmadığından daha önceki yıllarda seçeneklere eklenmemiştir. Fakat “alacak belgesi tipi” sorusuyla (Şekil 25) tutarlı olması için bu yıl seçeneklere eklenerek veri toplanmaya başlanmıştır.

Şekil 28:

Çiftçi hane halkında tarım dışı gelir kaynakları

Araştırmada çiftçilerin **tarım dışında gelir getirici faaliyetleri** de sorulmaktadır (Şekil 28). Bu soruda çiftçilerin sadece kendisi adına değil, hane halkı adına cevap vermesi istenmekte, dolayısıyla tüm çalışan aile bireyleri dikkate alınmaktadır. Bu yılki araştırmada tarım dışında **“başka gelirimiz yok”** diyenlerin oranı (%24) gözle görülür derecede azalmıştır. Dolayısıyla her dört çiftçi ailesinden üçünde tarımsal üretim dışında bir gelir kaynağı olduğu tespit edilmiştir.

Tarım dışı geliri olan çiftçi hane halkında ilk üç faaliyet 2019 yılından bu yana gerçekleştirilen tüm araştırmalarda değişmemektedir. Bu yıl tarım dışı gelirden en gözle görünür artış ise **“emekli aylığı”**nda (%45) olmuştur. Bu artışta 3 Mart 2023 tarihinde hayata geçen ve kamuoyunda **“EYT”** olarak adlandırılan emeklilikte sigortalılık süresi ve prim gününü 9.9.1999 tarihinden önce sigortalı olanlar için düşüren düzenlemenin etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim SGK’nın yayımladığı istatistiklere göre Kasım 2023 itibarıyla Türkiye’de emekli aylığı alan kişi sayısı 2022 yıl sonuna göre %20 artmıştır³³. Bununla birlikte araştırmaya katılan çiftçi hane halklarında **“maaşlı çalışan”** (%22) ve **“esnaflık/tüccarlık”** geliri de sınırlı da olsa artış trendinde gözükmemektedir.

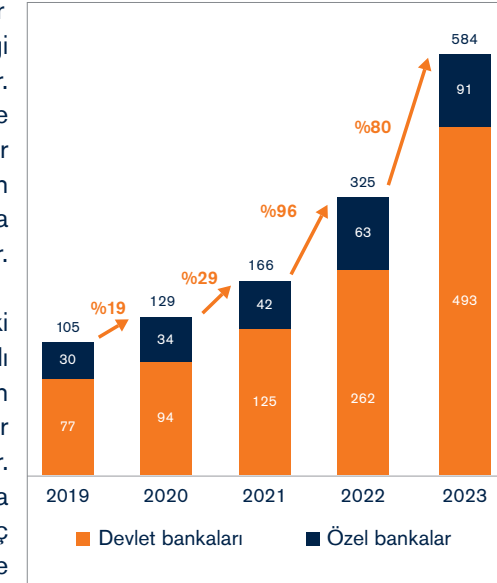
³³<https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Aylik>

4.5. Çiftçilerin kredi ve sigorta kullanımı

KKB Tarımsal Görünüm Saha Araştırmaları bu bölümde çiftçinin finansmana ve sigortaya erişim gücünü ölçerek hem ülkemizdeki finans kuruluşlarına hem de sektöre ilgili diğer paydaşlara gösterge niteliğinde veri üretmeye çalışmaktadır. Tarım sektöründe nakit ve nakit benzeri sermaye birikim seviyesi düşük olduğundan, çiftçilerin öz sermayesi (iç finansman) tek başına sektörün büyümesi için yeterli değildir. Bu nedenle çiftçilerin dış finansman (kredi, devlet desteklemesi, hibe) ihtiyacı doğmaktadır. Çoğu çiftçi üretimin başlangıcından hasada kadar herhangi bir satış yapmadan sürekli harcama yapmak zorunda olduğundan, tarımsal işletmelerin nakit akış dengesi yılın önemli bir kısmında negatiftir. Gelirler ise daha önceki bölümde gösterildiği gibi hasattan belirli bir süre sonra tahsil edilerek realize edilmektedir. Türkiye'nin kredi bürosu olarak KKB, tarım sektörünün dinamiklerine uygun, tüm çiftçi ve ürün grupları için çeşitlendirilmiş, sürdürülebilir bir tarımsal finansman piyasasının var olmasını kurumsal olarak misyon edinmiştir. Sürdürülebilir finansman "Türkiye Yüzyılı"nın tarım ve gıda sektörü için belirlediği hedeflere erişim açısından stratejik görülmektedir.

Şekil 29:

Türkiye'de tarımsal kredi gelişimi (milyar TL, bakiye)

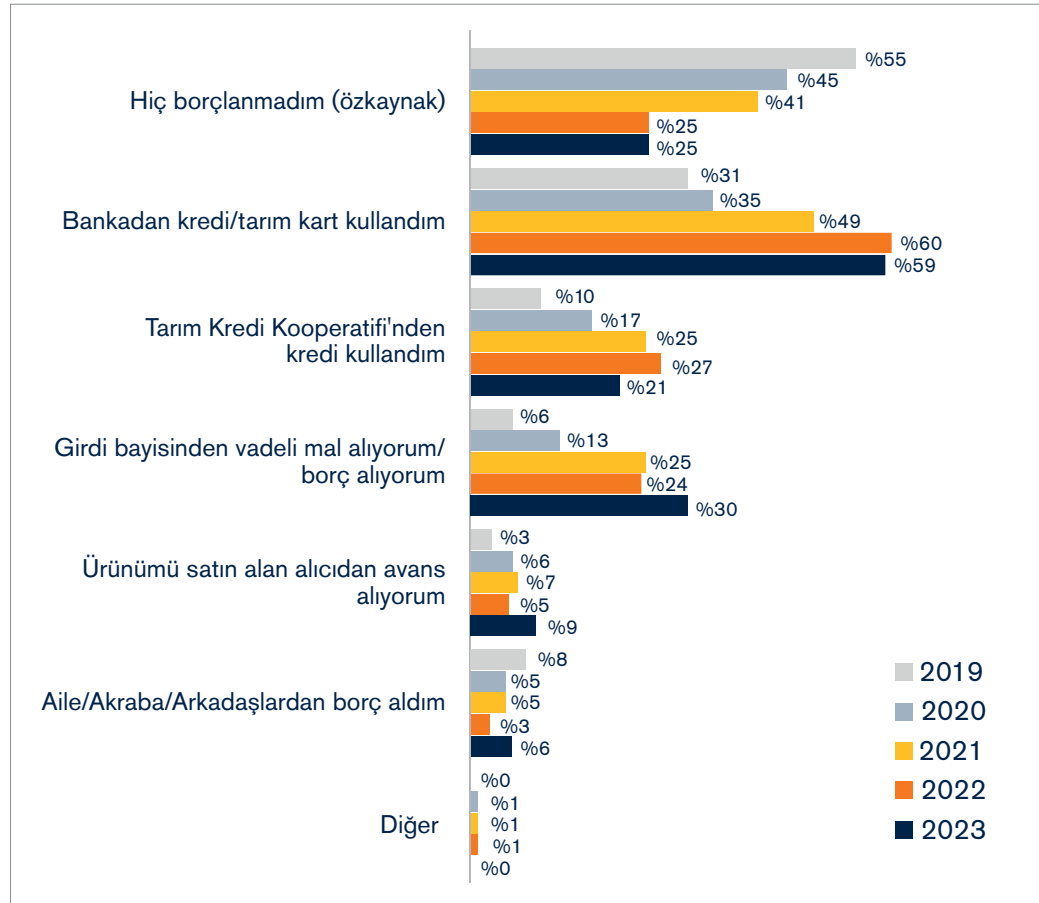

Araştırmanın kredi ve sigorta sonuçlarına geçmeden önce, ülkemizdeki tarımsal finansman piyasası hakkında özet bilgi verilmesi faydalı görülmektedir. Türkiye'de 2023 yıl sonu itibarıyla bankalar tarafından tarım sektörüne sağlanan kredilerin toplam bakiyesi 584 milyar TL'dir³⁴ (Şekil 29). Toplam kredi bakiyesi 2023 yılında %80 artmıştır. Toplam bakiyenin %84'ü kamu bankalarına, geri kalanı özel bankalara aittir. Dolayısıyla, tarımsal kredi artışında ve toplam bakiyede itici güç kamu bankalarıdır. Bunun en önemli nedeni devletin tarımsal kredilere sağladığı faiz desteğinin (sübvansiyon) kamu bankası aracılığıyla çiftçilere sunulmasıdır. Yine de ülkemizde tarımsal finansman ihtiyacı 2000'li yılların başına kadar neredeyse tamamen ve sadece kamu bankaları tarafından karşılanırken, devletin gerçekleştirdiği bazı yapısal geliştirmeler (ÇKS, TARSİM vb.) diğer finans kuruluşlarının da sektöre kredi vermesini kolaylaştırmış ve onları motive etmiştir. Böylece çiftçiler tüm bankalar nezdinde kredilendirilebilir ve muteber müşteriler haline gelmiştir. Günümüzde bankalar tarıma sundukları ürün ve hizmetlerini sektörün ihtiyaçlarına ve çiftçilerin sosyal ve ekonomik beklentilerine göre tasarlamakta ve pazarlamaktadır. KKB'nin bankacılık ve finans sektörünün kullanımına sunduğu Tarım Kredileri Değerlendirme Sistemi de (TARDES) hem finans kuruluşlarının tarımsal finansman stratejilerine katkı sağlamakta hem de rekabeti geliştirerek çiftçilerin krediye erişimini kolaylaştırmaktadır.

³⁴Türkiye'de sektörel krediler için Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) aylık bültenlerini takip edebilirsiniz: www.bddk.org.tr/BultenAylık

Şekil 30:

Çiftçilerin son 3 yılda kullandıkları finansman kaynakları

Katılımcı tarımsal işletmelere bu bölümde öncelikle hangi dış finansman (borçlanma) kaynaklarını kullandıkları sorulmaktadır (Şekil 30). Bu soruya “hiç borçlanmadım” cevabı veren çiftçi oranı geçen yıla göre değişmeyerek %25 olmuştur. Böylece çiftçilerin üçte dördünün tarımsal faaliyetlerini finanse etmek için grafikteki dış finansman türlerinden en az birisini kullandığı anlaşılmaktadır. En çok başvurulan dış finansman yöntemi ise geçmiş yıllarda olduğu gibi “bankalar” (%59) olmuştur. Dolayısıyla her 10 çiftçiden altısının bankalarda kredi limiti olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’de çiftçiler bankalardan nakit kredinin yanı sıra, girdi alışverişi ve ATM’lerde kullanabilecekleri tarım sektörüne özel kredi kartları da alabilmektedir. Bu yıl “**Tarım Kredi Kooperatifinden**” (TKK) kredi kullandıklarını belirten çiftçi oranı ise düşmüştür (%21).

Bu bölümün başında sunduğumuz BDDK’nın verileriyle hazırlanmış sektörel kredi grafiğinde Türkiye’de bankaların tarım sektörüne kullandıkları kredilerin 2023’te %80 oranında arttığı gösterilmesine rağmen, saha araştırmasında banka kredisi kullanan çiftçi sayısının birbiri ile uyumlu olmadığı akla gelebilecektir. Fakat kredi bakiyesi parasal bir değerken, araştırmamızda sunulan veri kredi kullanan çiftçi sayısıdır. Dolayısıyla, teorik olarak kredi kullandırılan çiftçi sayısının çok fazla değişmemiş olması ve bakiyenin mevcut kredili çiftçilerdeki limitlerin artışıyla büyümesi mümkündür. BDDK’nın veri setinde kredili tarımsal müşteri sayısı bulunmamaktadır.

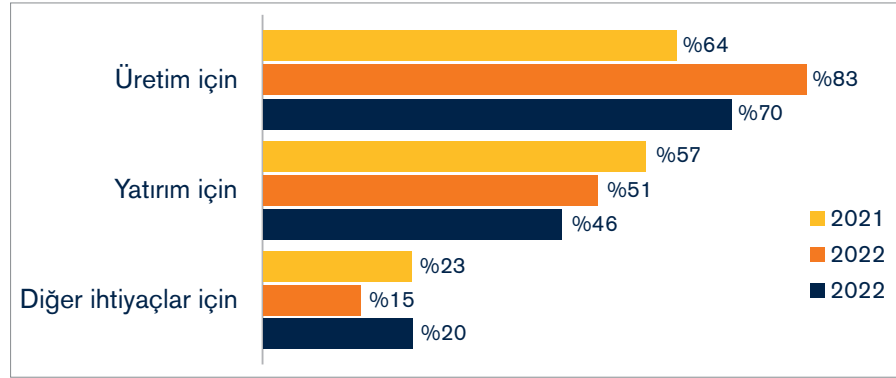
Diğer yandan Türkiye’de son 5 yılda tarımsal kredi bakiyesindeki artış Tarım-ÜFE endeksi ile karşılaştırıldığında, aslında reel bir artıştan bahsedilemeyeceği anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle Türkiye’de tarımsal kredilerin büyümesi tarımsal enflasyonun gerisinde kalmıştır³⁵. Bu nedenle tarımsal kredi büyümesi Tarım-ÜFE ve saha araştırmamızdaki sonuçlarla birlikte okunduğunda ülkemizde çiftçilerin kredilendirilmesinde bir aşırılık söz konusu olmadığı, mevcut borçluluk düzeyinin reel olarak korunduğu veya daha altında olduğu söylenebilecektir.

Araştırmada banka kredisi kullanan çiftçi oranı değişmezken ve TKK kredileri azalırken, diğer dolaylı finansman çeşitlerinden faydalanan çiftçi oranı ise artmıştır. Bu yıl “**girdi satıcılarından vadeli mal**” olarak kendini finanse eden çiftçi oranı %30’a, “**alıcılardan avans alanlar**” %9’a, “**aile ve arkadaş çevresinden borç alan**” çiftçiler ise %6’ya yükselmiştir. Çiftçilerin söz konusu paydaşlardan sağladıkları finansman formal (resmî) finans sektörünün dışında gerçekleşen bir borçlanma işlemi olduğu için literatürde “informel (gayriresmî) kredi” olarak adlandırılmaktadır. Bu adlandırma bu tür borçlanmaların yasal olmadığı anlamına gelmemektedir; sadece banka kredileri gibi sıkı bir mevzuata, denetime ve şeffaflığa sahip olmadığından borçlananların daha dikkatli ve bilinçli olmasına yönelik bir sinyal hükmündedir. Diğer yandan çiftçilerin borçlanma kanallarını çeşitlendirmeye çalışmaları, son dönemde finans sektörüne yönelik sıkılaşma tedbirlerine bağlı olarak özel bankaların tarım kredilerinde eskisi kadar büyüme sağlayamamış olması ile ilişkili olabilecektir. Keza yukarıda Şekil 29’dan görülebileceği üzere özel bankaların tarımsal kredi pazarındaki payı 2021’de %25’ken 2023’te %16’ya gerilemiştir.

³⁵2019-2023 yılları arası için yapılan hesaplamada Türkiye’de tarımsal kredilerin Tarım-ÜFE kadar artmış olması halinde 2023 yıl sonu itibarıyla 683 milyar TL’ye erişmiş olması gerektiği görülmüştür. 2023 yıl sonu itibarıyla tarımsal kredi bakiyesi ise 584 milyar TL’dir.

Şekil 31:

Çiftçilerin kullandığı kredi tipi

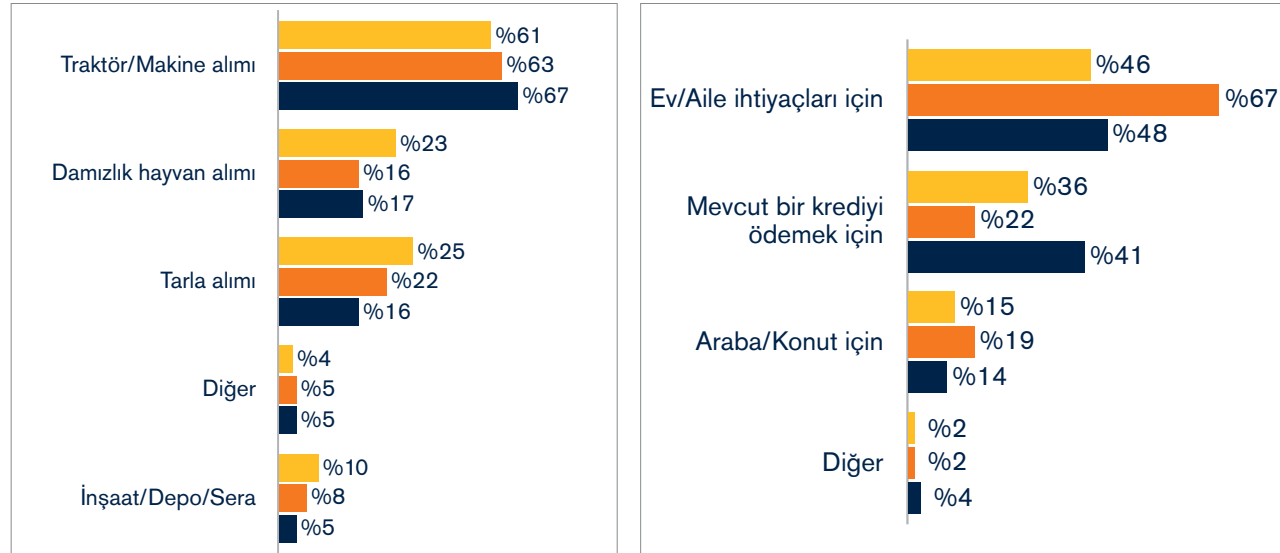
Bankalardan kredi kullanan çiftçilere aldıkları kredilerin amacı sorulduğunda, daha önceki yıllarda olduğu gibi en yüksek oran **“tarımsal üretim (işletme)”** (%70) kredilerinde yakalanmıştır. Bunu %46 ile **“tarımsal yatırım”** kredileri, %20 ile **“tarımsal amaçlı olmayan”** krediler izlemiştir. Bu yıl tarımsal amaçlı kredilerde sınırlı bir düşüş gözlenirken, tarımsal amaçlı olmayan ihtiyaç kredilerinde bir miktar artış görülmüştür. Bu durumun genel olarak yüksek seyreden enflasyonun bir sonucu olarak kırsalda yaşam giderlerinin ve bireysel ihtiyaçların artışıyla ilgili olabileceği değerlendirilmektedir.

Yatırım kredisi kullanan çiftçilere kredilerini hangi yatırım alanında kullandıkları sorulduğunda geçmiş yıllarda olduğu gibi **“traktör ve makine alımı”** (%67) en öne çıkmaktadır. Çiftçilerin “tarım dışı” kredi kullandırımlarında ise **“ev/aile ihtiyaçları”** yine en önemli gerekçeleri olmuştur (%48). Diğer yandan aynı kategorinin altındaki **“mevcut başka bir kredi borcunu ödeme”** seçeneği bu yıl belirgin bir şekilde yükselmiştir (%41). Literatürde refinansman olarak adlandırılabilir bu tür krediler gerek çiftçi gerekse banka tarafından bilinçli olarak kullanıldığında sağlıklı bir finansman şeklidir. İçinde bulunduğumuz dönemde sıkı para politikasının bir sonucu olarak

yükselen faiz oranlarının çiftçileri refinansmana eskisine göre daha fazla yöneltmiş olması olasıdır. Türkiye Ziraat Odaları Birliği, 2023 yılı değerlendirmesinde yüksek faiz konusuna değinerek cari tarımsal faizlerin kamu bankasında yıllık %42'ye, özel bankalarda %62'ye yükseldiğini belirtmiştir³⁶. Ziraat Bankası'nda devlet desteği ile cari faiz oranına %50 ile %100 arasında indirim yapılarak çiftçilere sıfır faize kadar tarımsal kredi verilmektedir. Aynı kategori altındaki “diğer” (%4) seçeneğinde ise çiftçiler “nakit ihtiyacı”, “düğün”, “özel nedenler” gibi cevaplar sunmuştur.

Şekil 32:

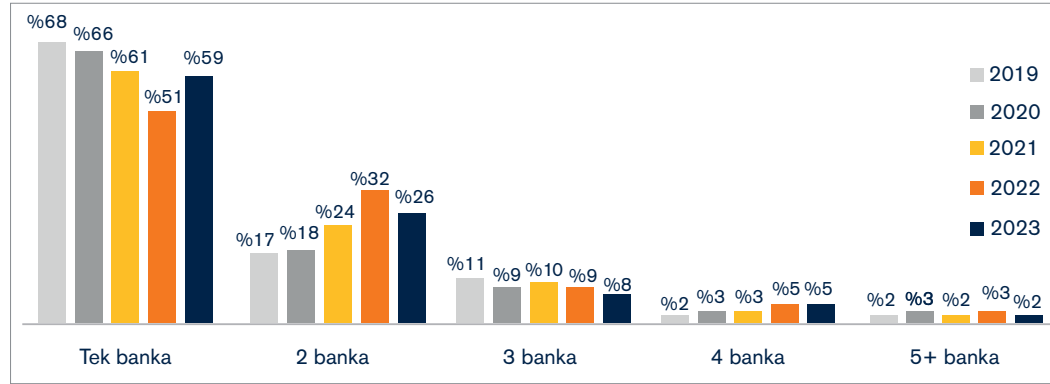
Tarımsal yatırım kredisi (sol) ve tarım dışı kredi (sağ) kullanan çiftçilerin kredi konusu

³⁶www.tzob.org.tr/basin-odasi/haberler/tzob-2023degerlendirme

Şekil 33:

Çiftçilerin kredi kullandıkları banka sayısı

aldığı oranlar da daha önceki yıllar ile benzeşmektedir. Bu nedenle banka kredisi kullanmayan çiftçiler açısından bu yılki araştırmada belirgin farkta bir bulguya rastlanmadığı söylenebilecektir. Ülkemizde kredi faizlerinin bu yıl genel olarak artmış olması da bu durumu değiştirmemiştir, zira cari faizler tarımsal enflasyonun altında seyretmektedir. Ayrıca kredi büyümesinin asıl dinamosu olan Ziraat Bankası'nın sübvansiyonlu kredileri sayesinde çiftçi ortalama kredi maliyetini çok daha aşağı seviyelere indirebilmektedir. **“Faizler yüksek”** (%27) seçeneğinde artış görülmemesi nedeniyle bu olabileceği değerlendirilmektedir. Fiyatlamada dışında diğer gerekçelerin (teminat, prosedürler, gecikmeler vb.) Türkiye’de tarımsal krediye erişimde başat problemler olmadığı saha araştırmalarında son dört yıldır izlenen oranlardan anlaşılmaktadır. **“Faize girmekten çekinme veya karşı olma”** durumu ise bir problemden ziyade bir tercihi yansıtmaktadır. Bu durum tarımsal finansmanda faizsiz finansal enstrümanlar açısından önemli bir potansiyel olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de mevcutta tarıma finansman sağlayan katılım bankalarının arasına son olarak Ziraat Katılım da katılmıştır³⁷. Bankaya 2023 Şubat ayında Cumhurbaşkanlığı kararıyla çiftçilere sübvansiyonlu finansman sağlama yetkisi verilmiştir.

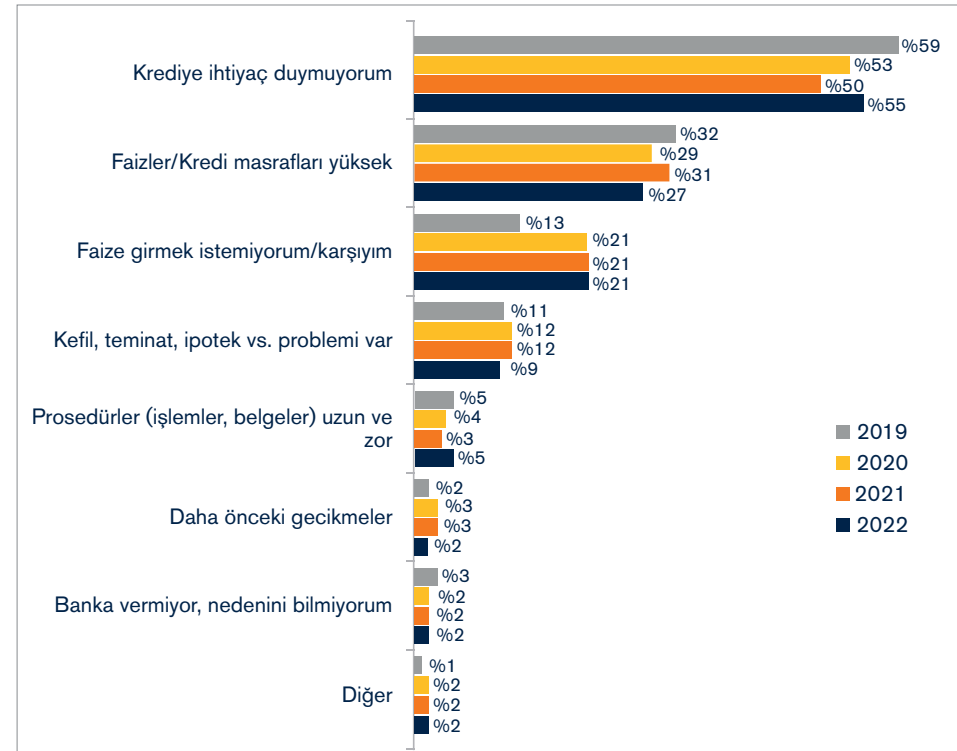
³⁷www.ziraatkatilim.com.tr/tarimsal-finansman-destegi

Bankalardan kredi kullanan çiftçilere bu kredileri kaç farklı bankadan kullandıkları sorulduğunda (Şekil 33), daha önceki araştırmalarda olduğu gibi en yüksek oranı **“tek banka”** almıştır (%59). Araştırmamızda banka isimleri sorulmamakla birlikte tek banka ile çalışan çiftçilerin büyük çoğunluğunun mevcut pazar payı dikkate alınarak Ziraat Bankası olduğu sanılmaktadır. Tek banka seçeneğinde bu yıl izlenen belirgin artışın Ziraat Bankası'nın tarımsal kredilerde 2023'te sağladığı büyüme ile ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Son olarak, bu yıl tek banka ile çalışan çiftçi sayısındaki artışa bağlı olarak çiftçi başına **ortalama banka sayısı** geçtiğimiz yıl 1,8'ken bu yılki araştırmada 1,6'ya düşmüştür.

Araştırmada bankalardan kredi kullanmadığını belirten çiftçilere (toplam örneklemin %41'i) “neden” sorusu yöneltildiğinde bu çiftçilerin %55'i **“ihtiyaç duymuyorum”** cevabını vermiştir (Şekil 34). Oran geçen yıla göre artmış gözükse de geçmiş yıllar ortalamasına yakındır. Aynı soruda diğer seçeneklerin

Şekil 34:

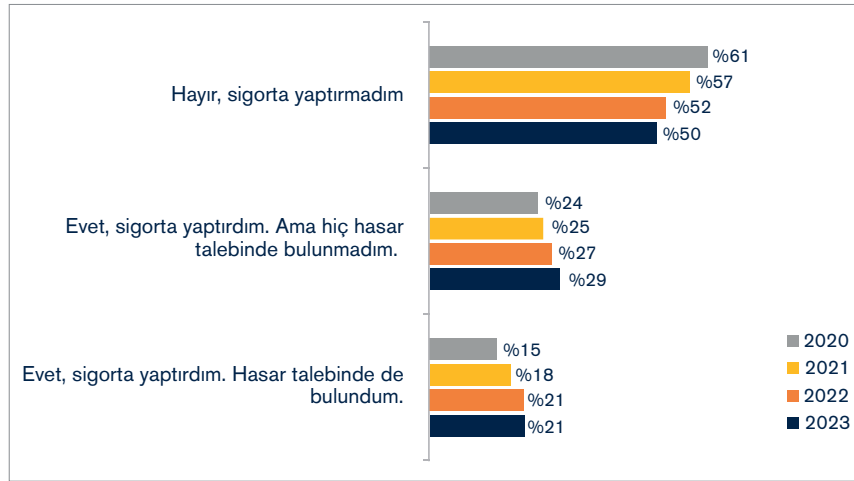
Bankadan kredi kullanmayan çiftçilerin gerekçeleri

Saha araştırmasına katılan çiftçilere finansman sorularına ilave olarak son 3 yıl içerisinde hiç **tarım sigortası (TARSİM)** kullanıp kullanmadıkları da sorulmaktadır. TARSİM'in sunduğu tarım sigortalarından yaptıran çiftçi oranı, sevindirici bir şekilde kademeli olarak artmaktadır (Şekil 35). TARSİM sigortaları bireysel olarak çiftçinin kendisine veya gayrimenkullerine ilişkin riskleri değil doğrudan tarımsal ürünlerin ve hayvanların riskini üstlenmektedir. Bu nedenle TARSİM sistemi genel olarak tarım sektörünün dayanıklılığını ve sürdürülebilirliğini güçlendirmede kritik bir öneme sahiptir. Araştırmamızda gittikçe artan TARSİM penetrasyonu trendi Tarım Sigortaları Havuz İşletmesi A.Ş. tarafından yayımlanan trendle de uyumludur³⁸. Önümüzdeki süreçte ÇKS yönetmeliğinde ve sisteminde yapılan değişiklikler, tarımsal üretim planlaması, hububatta gelir koruma sigortasının tüm Türkiye'ye yaygınlaştırılması gibi faktörlerin de katkısıyla TARSİM'in penetrasyonunu daha da artırabileceği değerlendirilmektedir. Nitekim Tarım Kanunu'nda yapılan son bir değişiklikle **“sözleşmeli üretim”** yapılan ürünlerde tarım sigortası zorunlu kılınmıştır (Madde 13)³⁹.

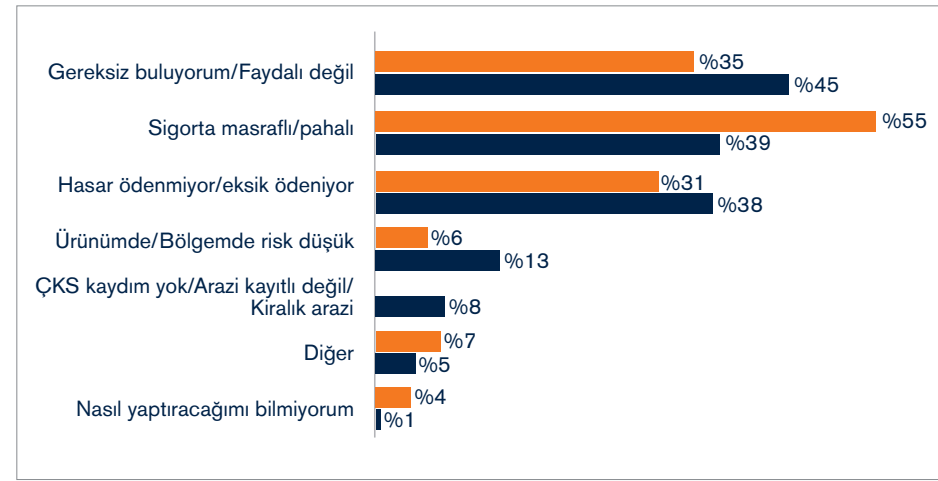
Şekil 35:

TARSİM yaptıran ve TARSİM'e hasar bildiren çiftçi oranı

Şekil 36:

TARSİM yaptırmayanların gerekçeleri

Yukarıdaki aynı soruda TARSİM yaptıran çiftçilere son 3 yıl içinde **“TARSİM'e hasar bildirimi”** yapıp yapmadıkları da sorulmaktadır. Buna göre TARSİM yaptıran çiftçilerin hasar bildiriminde bulunmuş çiftçiler %21, bildirim yapmamış çiftçiler ise %29 olarak ölçülmüştür.

Araştırmada TARSİM yaptırmayan çiftçilere (Şekil 36) nedeni sorulduğunda geçen yıl olduğu gibi **“gereksiz buluyorum”** (%45), **“sigorta pahalı”** (%39) ve **“hasar ödenmiyor”** (%38) çiftçiler tarafından en çok belirtilen seçenekler olmuştur. Fakat geçen yıldan farklı olarak, bu yıl **“sigorta pahalı”** seçeneği ikinciliğe gerilemiştir. Bunda TARSİM'in son iki yıldır aktif bir şekilde öne çıkardığı **“indirim”** duyurularının etkisi olabileceği gibi, genel olarak sigorta priminin 2022 ile ve enflasyon oranları ile karşılaştırıldığında eskisi kadar pahalı algılanmaması da olabilecektir.

Bu soruda önceki yıllarda **“Diğer”** seçeneğini işaretleyen çiftçilerin büyük çoğunluğunun **“ÇKS kaydım yok”** (%8) olduğunun görülmesi üzerine, bu yılki araştırmada bu gerekçe ayrı bir seçenek haline getirilmiştir. Bilindiği üzere, resmi kayıt sistemlerine (ÇKS, HKS, ÖKS vb.) kayıtları olmayan işletmelere TARSİM sigortası düzenlenememektedir. **“Diğer”** seçeneği altında çiftçiler tarafından dile getirilen diğer cevaplar ise **“ihmalîlik”**, **“alışkanlık olmaması”** ve **“dinî gerekçeler”** olmuştur. KKB saha araştırmaları ülkemizde TARSİM bilincinin artırılması, yanlış algıların düzeltilmesi ve böylece TARSİM penetrasyonunun artırılmasına destek olmaya devam edecektir.

³⁸<https://www.tarsim.gov.tr/pages/aboutUs/faaliyet-raporlari.jsp>

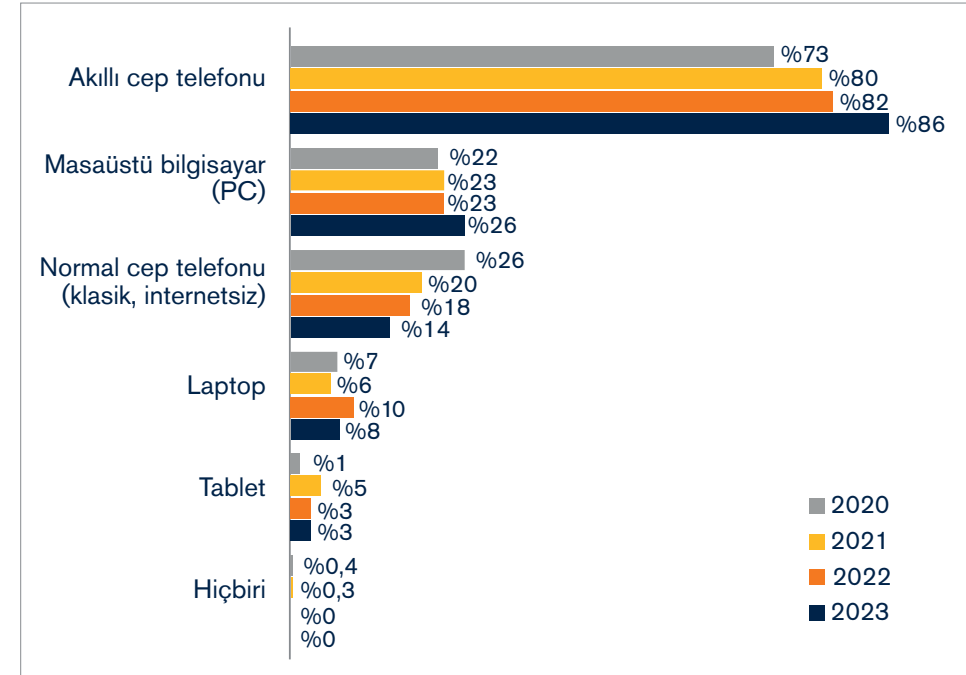
³⁹<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5488&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

4.6. Çiftçilerin teknoloji ve internet kullanımı

KKB'nin tarımsal saha araştırmalarının en önemli amaçlarından biri de çiftçilerin dijital okuryazarlığını ölçebilmek ve bu alandaki ihtiyaç ve fırsatları tespit ederek kamuoyuna sunmaktır. Bu amaçla araştırmaya katılan çiftçilere öncelikle hangi teknolojik cihazları kullandıkları sorulmaktadır (Şekil 37). Bu soruda çiftçilerin “**akıllı cep telefonu**” sahipliği (%86) her yıl artarken, “**klasik (internetsiz) cep telefonu**” (feature phone) sahibi olan çiftçi oranı (%14) ise düzenli olarak gerilemektedir. Masaüstü bilgisayar, laptop ve tablet oranları ise benzer seviyelerde izlenmektedir.

Şekil 37:

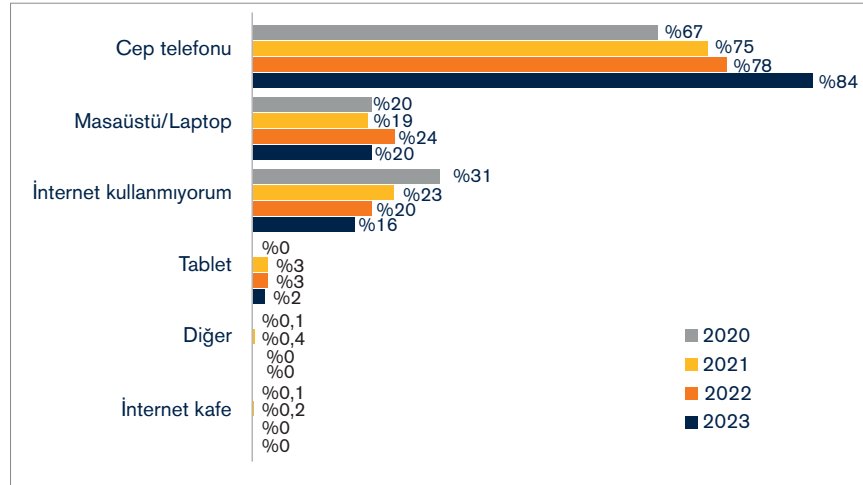
Çiftçilerin kullandığı teknoloji cihazları

Teknolojik cihazların tespitinden sonra çiftçilere bu kez **internete hangi cihazla eriştikleri** sorulmaktadır (Şekil 38). Çiftçilerin büyük kısmı **“akıllı cep telefonu”** sahibi bulunduğundan doğal olarak internete erişim noktası da aynı telefonlar olmaktadır (%84). Araştırmamızda **“internet kullanmıyorum”** diyen çiftçi oranı ise bu yıl da gerileyerek %16 seviyesine düşmüştür.

Şekil 38:

Çiftçilerin internete erişim teknolojileri

Araştırmada son olarak çiftçilerin dijital dünyaya tarım sektörü ile ilgili hangi konular için ilgi duydukları ölçülmektedir. Bu soruda çiftçilerin **“mevcutta kullandıkları”** dijital bilgi servisleri/hizmetleri ile mevcutta **“ilave olarak kullanmak isteyebilecekleri”** hizmetler iki aşamalı olarak arka arkaya sorulmaktadır (Şekil 39 ve Şekil 40). Böylece hem mevcutta kullanılan hizmetlerin sıralaması ölçülebilmekte hem de çiftçiler tarafından farklı bir dijital servise yönelik yeni bir talep artışı olup olmadığı izlenebilmektedir.

Mevcutta kullanılan dijital servisler ölçülürken öncelikle **“hiçbir dijital hizmet kullanmıyorum/takip etmiyorum”** (%23) diyen çiftçilerin geçen yıla göre kısmen azaldığı not edilmiştir (Şekil 29). Dolayısıyla geri kalan %77’lik çiftçi kitlesi en az bir dijital servisi kullanmakta veya takip etmektedir. Bu soruda çoklu cevap seçimi mümkün olduğundan **ortalama dijital hizmet alanı sayısı** ölçülebilmektedir. Buna göre çiftçi başına kullanılan/takip edilen dijital hizmet sayısı 2021’de 3,2, 2022’de 3,5’ken bu yıl 4,1 olarak ölçülmüştür.

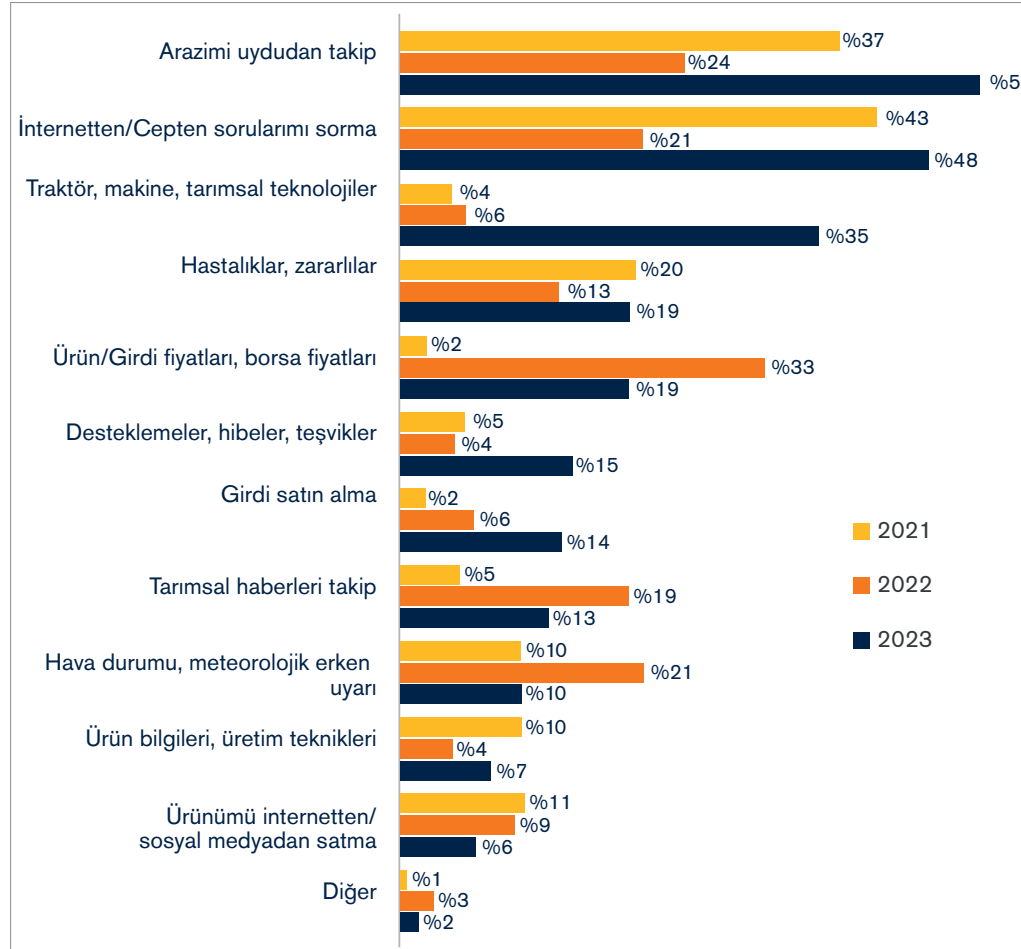
Şekil 39:

Çiftçilerin kullandıkları dijital hizmetler

Şekil 40:

Çiftçilerin “ilave” olarak kullanmak istedikleri dijital hizmet konuları

Mevcutta kullanılan dijital hizmetlerde ilk iki sıra tüm yıllarda yerini korurken oranlarını da artırmaktadır. “**Zirai hava (meteoroloji)**” bu yıl %75, “**tarımsal haberler**” ise %57 seviyesine yükselmiştir. Diğer seçeneklerde sıralamalar ve oranlar çok değişmemekle birlikte, ilk kez pandemi döneminde popülerleşen “**internette soru sorma**” (%16) hizmetinin çiftçiler tarafından bu yıl daha fazla tercih edildiği gözlenmiştir.

Çiftçilere son olarak mevcutta kullandıkları dijital hizmetlere “**ilave olarak nelere ilgi duyabilecekleri**” sorulduğunda cevaplar aşağıdaki gibi oluşmuştur (Şekil 40). Öncelikle her yıl dalgali seyir izleyen bu soruda farklı seçeneklerin topladıkları ilginin bu alanlarda faaliyet gösteren dijital hizmet sağlayıcılarının görünürlük ve pazarlama eforları ile orantılı olduğu değerlendirilmektedir.

Araştırmada anket toplama ve analiz hizmetleri Frankfurt School of Finance & Management tarafından sağlanmıştır.

Frankfurt School hakkında

Almanya'da kurulu olan Frankfurt School of Finance & Management 50 yıldan fazla süredir bankacılığın ve finansın tüm alanlarında lisans, lisansüstü ve doktora seviyesinde eğitimin yanı sıra, danışmanlık, mesleki ehliyet kazandırma, araştırma ve eğitim faaliyetleri hizmeti vermektedir.

Frankfurt School'un 1992'den beri faaliyet göstermekte olan Uluslararası Danışmanlık Hizmetleri (IAS) bölümü, gelişmekte olan ülkelerde ve yükselen piyasalarda finansal pazarları geliştirmeye ve tüm bu ülkelerdeki düşük gelirli nüfusun finansmana erişim imkânlarının artırılmasına kendini adanmıştır. Daha fazla bilgi için lütfen www.frankfurt-school.de internet sitesini ziyaret ediniz. IAS'ın Türkiye, Kafkasya & Orta Asya Bölge Ofisi ülkemizde tarımsal finansman alanında araştırma, mesleki eğitim ve teknik işbirlikleri hizmetleri sunmaktadır.

Bu yayın Kredi Kayıt Bürosu (KKB)'nin desteği ile hazırlanmıştır. Yayının içeriğinin tüm sorumluluğu Frankfurt School of Finance & Management'a aittir ve hiçbir şekilde KKB'nin görüşlerini yansıttığı düşünölemez.

Bu araştırma ve yayın Kredi Kayıt Bürosu tarafından finanse edilmiştir.

Kredi Kayıt Bürosu hakkında

KKB, dokuz bankanın ortaklığıyla 11 Nisan 1995 tarihinde kurulmuştur. KKB'nin bankalar, tüketici finansman şirketleri, leasing, faktöring ve sigorta şirketleri olmak üzere hem Risk Merkezi hem de kendi üyelerini içeren 200'e yakın üyesi bulunmaktadır. KKB'nin temel fonksiyonu, üyelerinden topladığı müşteri bilgilerini birleştirip ve işleyip kredi risk yönetimi ve kredi değerlendirme süreçlerinde kullanılmak üzere yine üyeleri ile paylaşması şeklindedir. Bu misyon doğrultusunda 2013 yılında hizmete sunulan TARDES, ülkemizde tarımsal finansman piyasasının gelişmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Yine 2013 yılında hizmete sunduğu Çek Raporu, Risk Raporu ve Elektronik Rapor Sistemi ile KKB, yalnızca finansal kuruluşlara değil aynı zamanda bireylere ve reel sektöre yönelik hizmetler de sunmaya başlamıştır. Kişi ve kurumların finansal itibarlarını yönetebilmeleri için önemli araçlar sunan KKB, 2014 yılında bireylere ve reel sektöre yönelik olarak tasarlanmış yeni finansal hizmetler platformu Findeks'i hayata geçirmiştir. Findeks, sahip olduğu, dünyanın en gelişmiş kimlik doğrulama yapılarından biriyle benzersiz bir hizmet sunmaktadır. 2015 yılında hayata geçen, 2016 yılında yasa ile kullanımı zorunlu hale gelen ve 1 Ocak 2017 itibarıyla yürürlüğe giren Findeks Karekodlu Çek Sistemi ile daha şeffaf ve güvenli bir ticari hayat için önemli bir adım atılmıştır. Son olarak, 2016 Aralık ayında faaliyete başlayan KKB Anadolu Veri Merkezi ile başta bankacılık ve finans sektörü olmak üzere tüm sektörlerle yönelik veri merkezi, olağanüstü durum merkezi ve bulut hizmetlerinin yanı sıra, kurumlara özel yapılandırılmış merkezi ürün ve teknolojik altyapı hizmetleri sunulmaktadır.

(www.kkb.com.tr)

(www.findeks.com)

(www.kkc.com.tr)

(www.anadoluverimerkezi.com.tr)

